

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Το φαινόμενο του Πολιτικού Ισλάμ στην Αίγυπτο
Η οργάνωση της Μουσουλμανικής Αδελφότητας υπό το πρίσμα
της συγκρουσιακής πολιτικής

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Μαρία Ιωάννα Μπιλάλη

ΑΘΗΝΑ 2020

Τριμελής Επιτροπή:

Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου
(Επιβλέπων)

Σωτήρης Καράμπαμπας, Επίκουρος Καθηγητής στο London Metropolitan University

Ιωσήφ Μποτετζάγιας, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου

Copyright © Μαρία Ιωάννα Μπιλάλη 2020

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν την χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Πίνακας περιεχομένων

Περίληψη	5
Abstract	7
Εισαγωγή	9
Στόχοι και Μεθοδολογία της έρευνας.....	10
Κεφάλαιο 1. Το Ισλάμ ως θρησκεία	13
Κεφάλαιο 2. Το πολιτικό Ισλάμ.....	16
Κεφάλαιο 3	19
3.1. Τα Ισλαμιστικά κινήματα στο πεδίο μελέτης της συγκρουσιακής πολιτικής.....	19
3.2. Θεωρία των κοινωνικών κινημάτων-συλλογικής δράσης	21
3.3. Δομή αυταρχικών καθεστώτων και πολιτική εναντίωση	24
Κεφάλαιο 4	27
4.1. Ίδρυση Μουσουλμανικής Αδελφότητας στην Αίγυπτο.....	27
4.2. Hassan Al Banna.....	27
4.3. Οι δράσεις της Αδελφότητας κατά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της	29
4.4. Ιδεολογία.....	32
4.5. Αιτήματα-διεκδικήσεις	38
Κεφάλαιο 5	40

5.1. Η αλληλεπίδραση της οργάνωσης με το πολιτικό σκηνικό της Αιγύπτου	40
5.2. Η οργάνωση υπό την διακυβέρνηση Nasser (1952-1970) - Συρρίκνωση πολιτικών ευκαιριών	41
5.3. Η οργάνωση υπό την διακυβέρνηση Sadat (1970-1981) - Διεύρυνση πολιτικών ευκαιριών	43
5.4. Ο ρόλος των συμμαχικών δικτύων	45
5.5. Η οργάνωση υπό την διακυβέρνηση Mubarak (1981-2000)	48
Κεφάλαιο 6	52
6.1. Ο διττός ρόλος της Αδελφότητας (2000-2012)	52
6.2. Συγκρουσιακή δράση.....	53
6.3. Κοινοβουλευτική συμμετοχή - Ανάληψη εξουσίας.....	55
Επίλογος - Συμπεράσματα	60
Παράρτημα.....	63
Βιβλιογραφία	70

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία εστιάζει το ενδιαφέρον της στην δράση της Ισλαμιστικής οργάνωσης των Αδελφών Μουσουλμάνων στην Αίγυπτο υπό το πρίσμα της συγκρουσιακής πολιτικής. Η ανάλυση του φαινομένου του Πολιτικού Ισλάμ που πρωταγωνίστησε στον Μεσανατολικό χώρο τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα και το θεωρητικό πλαίσιο των κοινωνικών κινημάτων και της συλλογικής δράσης αποτελούν τους δύο κομβικούς πυλώνες με την συμβολή των οποίων θα τεκμηριωθεί η έρευνα.

Οι εξελίξεις που εξετάζονται καλύπτουν το χρονικό διάστημα 1952 έως 2012, δηλαδή από την ανάληψη της εξουσίας από τις στρατιωτικές δυνάμεις της Αιγύπτου έως και τον σχηματισμό κυβέρνησης από το κόμμα της Μουσουλμανικής Αδελφότητας. Το 1952 επιλέγεται ως αφετηρία διότι συμβολίζει την περίοδο που ξεκινά ουσιαστικά η αντιπαράθεση μεταξύ κοσμικότητας και Ισλαμισμού όπως επίσης και την αισθητή ανάμειξη των Ισλαμιστών στις πολιτικές διεργασίες του τόπου. Αφού επιτευχθεί η κατανόηση του όρου «Πολιτικό Ισλάμ» μέσα από την αποκωδικοποίηση των εννοιών και των λειτουργιών που το περικλείουν, θα εξετασθεί η Μ. Αδελφότητα ως πολιτικό κίνημα το οποίο συγκροτεί ιδεολογικές προσλήψεις, επιχειρεί να αντιπροσωπεύσει τις λαϊκές μάζες σε επίπεδο διεκδικήσεων που ερμηνεύονται με βάση την θρησκευτική δεοντολογία και όπως είναι αναμενόμενο αναπτύσσει συγκρουσιακές σχέσεις με τα πρόσωπα της εξουσίας (Gamal Abdel Nasser, Anwar Sadat, Hosni Mubarak) δρώντας εντός δυσλειτουργικών συνθηκών. Η εργασία επιχειρεί να διερευνήσει πιο συγκεκριμένα τους μηχανισμούς εκείνους τους οποίους ανέπτυξε επιτυχώς η Αδελφότητα και που την βοήθησαν να ισχυροποιήσει την πολιτική της αντοχή τόσο σε περιόδους διεύρυνσης όσο και σε περιόδους περιθωριοποίησης των δικαιωμάτων συμμετοχικότητας, έκφρασης αιτημάτων και εκφοράς πολιτικού λόγου. Όσον αφορά την ανάλυση της πολιτικής ανθεκτικότητας, η απόδοση ευκαιριών και η αξιοποίησή τους από το Ισλαμιστικό κίνημα διαδραματίζει καταλυτικό ρόλο συνδυαστικά με την δημιουργία συμμαχικών δικτύων και τις κατάλληλες αξιακές πλαισιώσεις μέσω της χρήσης θρησκευτικού λεξιλογίου.

Εν κατακλείδι, η διπλωματική εργασία θα επικεντρωθεί στην εκλογική άνοδο της Μ. Αδελφότητας αναλύοντας την πορεία της προς την ανάληψη της εξουσίας η οποία αποδεικνύεται αμφιλεγόμενης αποτελεσματικότητας, ενώ παράλληλα θα παρουσιαστούν και οι μηχανισμοί δράσης της στο πλαίσιο συγκρουσιακών

επεισοδίων που σχετίζονται με την ανατροπή της κυβέρνησης Mubarak με κύριο έναυσμα το ξέσπασμα της Αραβικής Άνοιξης και τον αγώνα για πολιτική μεταρρύθμιση.

Λέξεις – κλειδιά: Πολιτικό Ισλάμ, θρησκευτικός φονταμενταλισμός, Ισλαμιστικά κινήματα, Μουσουλμανική Αδελφότητα, Αίγυπτος, αυταρχικά καθεστώτα, συγκρουσιακή δράση, πολιτικές ευκαιρίες, κοινοβουλευτική συμμετοχή, πολιτική μεταρρύθμιση

Abstract

The dissertation focuses on the activities of the Islamist movement of the Muslim Brotherhood in Egypt in the light of contentious politics. The analysis of the phenomenon of Political Islam that starred in the Middle East in the last decades of the 20th century and the theoretical framework of social movements and collective action are the two main pillars with the contribution of which the research will be documented.

The evolutions under consideration cover the period 1952 to 2012, from the assumption of power by the Egyptian military forces to the formation of a government by the Muslim Brotherhood party. 1952 is chosen as the starting point because it symbolizes the period when the confrontation between secularism and Islamism begins, as well as the noticeable involvement of Islamists in the political processes of the country. After the comprehension of the term "Political Islam" through the decoding of the concepts and functions that include it, the Muslim Brotherhood will be examined as a political movement that constitutes ideological recruitments, attempts to represent the popular masses at the level of based on religious ethics assertions and as it is expected the movement creates confrontational relationships with those in power (Gamal Abdel Nasser, Anwar Sadat, Hosni Mubarak) acting within dysfunctional conditions. The paper attempts to explore more specifically the mechanisms that the Brotherhood has successfully developed and which have helped it strengthen its political resilience in times of enlargement as well as in times of marginalization of participation rights, demands and political discourse. In the analysis of political resilience, the emergence of opportunities and their exploitation by the Islamist movement plays a fundamental role in combination with the creation of allied networks and the appropriate value frameworks through the use of religious vocabulary.

In conclusion, the dissertation will focus on the electoral rise of the Muslim Brotherhood, analyzing its path to power, which proves to be controversial, while at the same time presenting its mechanisms of action in the context of conflicting incidents related to the overthrow of the Mubarak regime with the main trigger of the outbreak of the Arab Spring and the struggle for political reform.

Key – words: Political Islam, religious fundamentalism, Islamist movements, Muslim Brotherhood, Egypt, authoritarian regimes, contentious action, political opportunities, parliamentary participation, political reform

Εισαγωγή

Η μελέτη της θρησκείας προκαλούσε ανέκαθεν το έντονο ενδιαφέρον της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας, καθώς ασκεί μεγάλη επίδραση σε ολόκληρη την κοινωνική δομή, στον οικονομικό, εμπορικό, πολιτικό, πολιτισμικό τομέα όπως και σε ποικίλες πτυχές του ιδιωτικού βίου των ανθρώπων. Οι αλλαγές στους συσχετισμούς δυνάμεων και στο παιχνίδι ισχύος καθώς και οι νέες γεωπολιτικές, οικονομικές και στρατηγικές συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί στα χρόνια της παγκοσμιοποίησης είναι τεράστιες με αποτέλεσμα η θρησκευτική πίστη να εκλαμβάνεται ως καταφύγιο από την ανθρωπότητα ιδίως σε εποχές όπου επικρατεί γενικευμένη κρίση με κυρίαρχο το αίσθημα αβεβαιότητας, αστάθειας και φόβου ως ένα πολύ σύνθημα φαινόμενο που αφορά διαφορετικούς πολιτισμούς σε οικουμενικό επίπεδο.

Το ζήτημα σύνδεσης της θρησκείας με την πολιτική αποτελεί ένα διαχρονικό γνώρισμα των ανθρώπινων κοινωνιών, ωστόσο η συζήτηση για την μορφή αυτής της σχέσης και την επίδραση που ασκεί εντός των κρατών έχει αναδυθεί πρόσφατα στην επικαιρότητα. Ο διαχωρισμός της κοσμικής από την θρησκευτική εξουσία απασχόλησε έντονα τον Ανατολικό κόσμο και κυρίως τις χώρες που ασπάζονται το Ισλάμ με αποτέλεσμα ο 20^{ος} και 21^{ος} αιώνας να χρωματιστούν από τις προσπάθειες εισχώρησης της θρησκείας στο πεδίο άσκησης της πολιτικής στις μουσουλμανικές κοινότητες.

Το πολιτικό Ισλάμ έχει αναδειχθεί ως κύριο αντικείμενο έρευνας και προβληματισμού στη μελέτη των πολιτικών επιστημών και ειδικότερα στο πεδίο της συγκρουσιακής κινηματικής δράσης τις τελευταίες δεκαετίες, με την επίδραση του Ισλαμικού ρεύματος να καθίσταται εργαλείο νομιμοποίησης εξουσιών και μηχανισμός πολιτικού ακτιβισμού, σημειώνοντας ταχείς ρυθμούς εξέλιξης και επιφέροντας μία αλληλουχία αλλαγών θρησκευτικών αλλά κυρίως κοινωνικοπολιτικών στο εσωτερικό των χωρών της Μέσης Ανατολής και ιδιαιτέρως στα κράτη του Αραβικού κόσμου.

Ο θρησκευτικός φονταμενταλισμός καλλιεργεί αναμφισβήτητα πρόσφορο έδαφος για την εκδήλωση συγκρουσιακής πολιτικής και για τη γέννηση ποικίλων ερωτημάτων πολλών εκ των οποίων αφορούν τους στόχους και τον ρόλο των

Ισλαμιστικών κινημάτων όπως επίσης και τις σχέσεις που αυτά έχουν αναπτύξει με τις Αραβικές κυβερνήσεις και γενικότερα με ζητήματα εξουσίας. Η έντονη πολιτική αστάθεια που επικράτησε στην μετά-αποικιακή εποχή, ο συγκεντρωτισμός που χαρακτηρίζει τον τρόπο διακυβέρνησης, η επικράτηση ισχυρών ελίτ και η αναποτελεσματικότητα των διοικητικών μηχανισμών στις κοινωνίες αυτές έχουν ως αποτέλεσμα τον πολιτικό αποκλεισμό και την κοινωνικής αλλά και οικονομικής φύσεως αποστέρηση των μαζών που αναπόφευκτα οδηγούν με την σειρά τους στην αναζήτηση εναλλακτικών πλαισίων λαϊκής εκπροσώπησης.

Στόχοι και Μεθοδολογία της έρευνας

Έχοντας μελετήσει τις ομάδες που εκπροσωπούν την άνθιση του Ισλαμισμού, η έρευνα αυτή επικεντρώνεται στην ανάλυση της Μουσουλμανικής Αδελφότητας της Αιγύπτου καθώς είναι η μεγαλύτερη και ισχυρότερη σε επίπεδο λαϊκής επιρροής οργάνωση που αναπτύχθηκε στη χώρα αποτελώντας την κύρια εναλλακτική πολιτική πρόταση απέναντι στα εγχειρήματα εκσυγχρονισμού του μουσουλμανικού πληθυσμού του 20^{ου} και 21^{ου} αιώνα. Η Αίγυπτος ως κοιτίδα τόσο ιστορικά όσο και γεωπολιτικά της Αραβικής επικράτειας αποτελεί μία ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα μελέτη περίπτωσης με δεδομένο ότι εντός αυτής της χώρας τέθηκαν τα θεμέλια της Ισλαμικής αφύπνισης και του πολιτικού ακτιβισμού παρέχοντας έμπνευση σε μία πληθώρα Ισλαμιστικών οργανώσεων που επιχείρησαν να εδραιωθούν στον ευρύτερο μουσουλμανικό χώρο.

Σκοπός της ερευνητικής εργασίας είναι να κατανοηθεί το πώς η Αιγυπτιακή Μουσουλμανική Αδελφότητα κατόρθωσε να δράσει και να μεγιστοποιήσει την πολιτική της επιρροή επιβιώνοντας ως πολιτικός οργανισμός μέσα σε ένα περιορισμένο και άκρως συγκρουσιακό περιβάλλον, κατορθώνοντας να διατηρήσει την ανθεκτικότητά της και την κοινωνικοπολιτική της επίδραση για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα παρά τις βαθιές ιδεολογικές ρωγμές που σχηματίστηκαν στο εσωτερικό της αλλά και τις πολλαπλές εξωτερικές αντιξοότητες. Το ιστορικό της παρουσίας και δράσης της περιλαμβάνει περιόδους καταδίωξης, καταστολής και βίας αλλά και περιόδους ομαλής συνύπαρξης, συνεργασίας με την κυβερνητική πλευρά και διευρυμένης πολιτικής συμμετοχής.

Η ανάλυση της έρευνας εκτείνεται χρονικά από την ανατροπή της βρετανικής μοναρχίας από την Επανάσταση των Ελεύθερων Αξιωματικών και την εδραίωση της κυβέρνησης του συνταγματάρχη Gamal Abdel Nasser (1952) έως και την ανάληψη της εξουσίας από την κομματική παράταξη των Αδελφών Μουσουλμάνων υπό την προεδρία Mohammed Morsi (2012). Αυτό που επιχειρείται να αναδειχθεί είναι το πώς επέλεξε η οργάνωση να ερμηνεύσει και να διαχειριστεί τις πολιτικές ευκαιρίες αλλά και τα εμπόδια που αναδύονταν και θα μπορούσαν να ανακόψουν την εξέλιξή της. Καθίσταται σημαντικό να υπογραμμιστούν οι μηχανισμοί μέσα από τους οποίους λειτούργησαν τα αυταρχικά καθεστώτα των προέδρων Gamal Abdel Nasser, Anwar Sadat και Hosni Mubarak απέναντι στην Αδελφότητα και στο ενδεχόμενο να αποκτήσει ενεργό πολιτικό ρόλο στις κρατικές υποθέσεις και στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων.

Καταλήγοντας, μέσα από την ανάλυση της αλληλεπίδρασης των Αδελφών Μουσουλμάνων άλλοτε με ένα αυστηρό και άλλοτε με ένα πιο διαλλακτικό κυβερνητικό σύστημα όπως θα διαπιστώσουμε, προκύπτουν προβληματισμοί σχετικά με το αν μπορούν να ενσωματωθούν επαρκώς στο κοινοβουλευτικό πλαίσιο και να ανταποκριθούν αποτελεσματικά στην διαχείριση της εξουσίας.

Όσον αφορά την επιλογή μεθοδολογίας, η διπλωματική εργασία στηρίζεται σε ποιοτική έρευνα η ολοκλήρωση της οποίας βασίστηκε πάνω στην μελέτη δευτερογενών πηγών. Το κυρίαρχο θεωρητικό εργαλείο που πλαισιώνει την μελέτη αυτή προκύπτει από την θεωρία των κοινωνικών κινημάτων και της συγκρουσιακής πολιτικής με επίκεντρο την θεωρία για την δυναμική της αλληλεπίδρασης και των σχέσεων ανάμεσα στους εκπροσώπους των οργανώσεων και στα θεσμικά πρόσωπα. Η ομάδα των Αδελφών Μουσουλμάνων προσεγγίζεται με κριτήριο τον ρόλο της ως ένας δυναμικός πολιτικός και όχι τόσο θρησκευτικός οργανισμός που αναπτύσσεται και δρα εντός ενός συγκρουσιακού περιβάλλοντος, προωθεί την ιδεολογία και τις διεκδικήσεις του όπως επίσης αξιοποιεί τόσο εξωθεσμικές δομές όσο και νόμιμα πολιτικά μέσα προκειμένου να ασκήσει επιρροή και να επιφέρει θεμελιώδεις μεταρρυθμίσεις.

Η παρούσα εργασία έχει δομηθεί στα εξής κεφάλαια :

Στο πρώτο κεφάλαιο πραγματοποιείται μία σύντομη προσέγγιση των βασικών κανόνων και αρχών που διέπουν την Ισλαμική θρησκεία και παράλληλα επιχειρείται μία ανάλυση των όρων «Ισλάμ» και «Ισλαμισμός» προκειμένου να γίνει πιο εύκολα

κατανοητός ο διαχωρισμός τους και να αποφευχθεί η εννοιολογική σύγχυση ως προς την εμβάθυνση στο φαινόμενο του πολιτικού Ισλάμ.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται μία απόπειρα αποκρυπτογράφησης της έννοιας του πολιτικού Ισλάμ και το πώς αυτό έχει εκφραστεί μέσα από τα Ισλαμιστικά κινήματα αναλύοντας τους ρόλους και τις λειτουργίες που έχει επιτελέσει με έμφαση στην αξιοποίησή του ως μοχλός ιδεολογικής προσέλκυσης, πολιτικής επικοινωνίας και κινητοποίησης των μαζών.

Το τρίτο κεφάλαιο εστιάζει στο θεωρητικό πλαίσιο το οποίο θεμελιώνει την έρευνα και ανταποκρίνεται στην ανάλυση της θεωρίας των κοινωνικών κινήματων και της συλλογικής συγκρουσιακής δράσης. Στον πυρήνα των θεωρητικών εργαλείων βρίσκεται η ανάδυση των πολιτικών ευκαιριών ή αντίστοιχα απειλών εντός του περιβάλλοντος στο οποίο δραστηριοποιούνται τα Ισλαμιστικά κινήματα με βασική εστίαση στην δυναμική της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στους κινηματικούς και τους κυβερνητικούς δρώντες. Επιπροσθέτως, έμφαση δίνεται και στην δομή των αυταρχικών καθεστώτων στις μουσουλμανικές κοινωνίες η οποία λειτουργεί καθοριστικά για την ανάπτυξη των Ισλαμιστικών οργανώσεων και για την οριοθέτηση των πολιτικών ελευθεριών.

Το τέταρτο κεφάλαιο προχωρά αρχικά σε μία σύντομη επισκόπηση της Μουσουλμανικής Αδελφότητας της Αιγύπτου, αναφερόμενο στην ίδρυσή της, την χρονική στιγμή και τον τρόπο που επέλεξε να εμφανιστεί στη χώρα καθώς και τι είδους δράσεις σημείωσε κατά τα πρώτα χρόνια ύπαρξής της τα οποία προσδιόρισαν και τον χαρακτήρα της. Στην συνέχεια η Μ. Αδελφότητα τοποθετείται υπό το πρίσμα του κοινωνικού κινήματος και ερμηνεύεται μέσα από την ιδεολογία και τις διεκδικήσεις της.

Στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η δράση της εντός αυταρχικών και ημι-αυταρχικών καθεστώτων από τη δεκαετία του 1950 έως και τα τέλη του 20^{ου} αιώνα με έμφαση στους μηχανισμούς αποκωδικοποίησης και διαχείρισης των ευκαιριών που αναδύθηκαν είτε με τη διεύρυνση είτε με την συρρίκνωση των δικαιωμάτων πολιτικής συμμετοχής. Εξετάζονται τα εργαλεία που αξιοποίησε το κίνημα προκειμένου να εκμεταλλευτεί προς όφελός του τις αλλαγές στο σύστημα καταφέροντας να αρθρώσει πολιτικό λόγο και να αποτελέσει ισχυρό αντίπαλο.

Το έκτο και καταληκτικό κεφάλαιο επιχειρεί να φωτίσει την δράση της Ισλαμιστικής οργάνωσης υπό το πρίσμα της ταραχώδους έλευσης του 21^{ου} αιώνα και των γεγονότων της Αραβικής Άνοιξης, αναλύοντας τον διττό ρόλο των Αδελφών

αφενός στο συγκρουσιακό πλαίσιο των λαϊκών διαμαρτυριών στους δρόμους και αφετέρου μέσω της δυναμικής τους παρουσίας στο χώρο του κοινοβουλίου όπου κατόρθωσαν να αναλάβουν την ηγεσία της χώρας, επιφέροντας αμφιλεγόμενα αποτελέσματα.

Κεφάλαιο 1. Το Ισλάμ ως θρησκεία

Το Ισλάμ είναι μία μονοθεϊστική θρησκεία η οποία σχηματίστηκε στις αρχές του 7^{ου} αιώνα και αποτελεί ομολογουμένως μία από τις θρησκείες που αναπτύσσονται με ταχύτετους ρυθμούς αριθμώντας 1,5 δισεκατομμύριο πιστούς σε όλο τον κόσμο.¹ Θεμελιώθηκε μέσα από την δημιουργία της *Umma* δηλαδή της πρώτης Ισλαμικής κοινότητας των πιστών η οποία διαμορφώθηκε από τον προφήτη Μωάμεθ (*Muhammad*) το 622 μ.Χ. και βασίστηκε στο παράδειγμα της ζωής του Προφήτη και στις πράξεις του ως ηγέτη οικοδομώντας το ιδανικό πρότυπο κοινωνικού, πολιτικού και ηθικού βίου για τους Μουσουλμάνους ασκώντας πάνω τους ισχυρή επιρροή.² Για εκείνους η ιστορία της ύπαρξής τους χωρίζεται σε δύο κομβικές περιόδους, την εποχή πριν τον ερχομό του Προφήτη Μωάμεθ χαρακτηριζόμενη ως εποχή άγνοιας (*jahiliyya*) για την οποία θα μιλήσουμε εκτενέστερα παρακάτω και η κυρίως Ισλαμική εποχή που έχει ως αφετηρία την εμφάνιση της θείας επιφοίτησης μέσω του Προφήτη.³ Ο Μωάμεθ συγκέντρωνε όλες τις εξουσίες στο πρόσωπό του εκτελώντας αρμοδιότητες θρησκευτικές, δικαστικές, στρατιωτικές. Είχε αναλάβει την καθημερινή συλλογική προσευχή και το κήρυγμα στους πιστούς ενώ παράλληλα ήταν υπεύθυνος για την επίβλεψη του νομοθετικού έργου και διαχειριζόταν όλα τα κρίσιμα δημόσια ζητήματα της Κοινότητας.⁴ Η σύζευξη θρησκείας και άσκησης κοινωνικοπολιτικών εξουσιών ήταν αυτονόητη για την εποχή εκείνη και αυτό ακριβώς επιχείρησαν οι Ισλαμιστές να υιοθετήσουν και να εμφυσήσουν στις σύγχρονες κοινωνίες μέσα από την λεγόμενη Ισλαμική αναγέννηση.

¹ John L. Esposito., *Islam. The Straight Path*, Oxford University Press, New York 2011, σελ. 13

² Hrair D. Dekmejian., *Επαναστατημένο Ισλάμ. Ο φονταμενταλισμός στον αραβικό κόσμο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2007, σελ. 34

³ Φώτης Παπαγεωργίου & Αντώνης Σαμούρης, *Ισλαμισμός και Ισλαμοφοβία. Πέρα από την προκατάληψη*, Εκδόσεις Ταξιδευτής, Αθήνα 2012, σελ. 31

⁴ Φώτης Παπαγεωργίου & Αντώνης Σαμούρης, *Ισλαμισμός και Ισλαμοφοβία. Πέρα από την προκατάληψη*, Εκδόσεις Ταξιδευτής, Αθήνα 2012, σελ. 44

Οι τρεις βασικές πηγές πάνω στις οποίες βασίζεται το Ισλαμικό δόγμα είναι το Κοράνι (*Quran*) δηλαδή η Ιερή Γραφή των μουσουλμάνων, οι προφορικές παραδόσεις από το βίο και τα ρητά του Προφήτη⁵ που συνοψίζονται στην Χαντίθ (*Hadith*) και ο θρησκευτικός Νόμος του Ισλάμ δηλαδή η Σαρία (*Sharia*)⁶ που ερμηνεύεται από τους θεολόγους νομοδιδασκάλους (*Ulama*) και μέσω της οποίας διαμορφώνονται ως επί το πλείστον η καθημερινή διαβίωση και συμπεριφορά των πιστών μουσουλμάνων, οι διαπροσωπικές και οικογενειακές τους σχέσεις και οι σχέσεις ανάμεσα στο κράτος και τους πολίτες. Αποτελεί στην ουσία μία ομάδα κανόνων και διατάξεων που ενσαρκώνουν την «θεία βούληση» και περικλείουν όλα τα ζητήματα του δημόσιου και ιδιωτικού βίου των μουσουλμανικών κοινοτήτων κατά τα πρότυπα πάντα της *Umma* της πρώτης κοινότητας του Προφήτη.⁷ Οι 5 στύλοι που θεμελιώνουν την Ισλαμική πίστη πέραν των πηγών που προαναφέραμε είναι οι εξής: Η αναγνώριση της μοναδικότητας του Θεού (*Tawhid*) και του Μωάμεθ ως Προφήτη του και συνεπώς η ομολογία της πίστης (*Shahada*), το καθήκον της προσφοράς ελεημοσύνης προς τους αδύναμους και άπορους (*Zakat*), η προσευχή 5 φορές την ημέρα σε καθημερινή βάση (*Salat*), το προσκύνημα στη Μέκκα (*Hajj*) και τέλος η ολοήμερη νηστεία και αποχή από σωματικούς ή πνευματικούς πειρασμούς (*Ramadan*).⁸ Αυτά κατά κύριο λόγο συνιστούν τις βασικές υποχρεώσεις που κάθε πιστός οφείλει να θέτει σε εφαρμογή ώστε να μην θεωρείται ότι ξεφεύγει από το δρόμο του Ισλάμ. Ωστόσο, οι εκφραστές του ριζοσπαστικού Ισλαμισμού προσθέτουν και έναν έκτο στύλο, αυτόν της δράσης του *Jihad* (=ιερός πόλεμος) ο οποίος αφορά ως ορολογία είτε την εσωτερική πάλη κάθε πιστού με τον εαυτό και τα πάθη του είτε τον ένοπλο αγώνα εναντίον απίστων ατόμων, ομάδων ή κυβερνήσεων.⁹

Μετά τον θάνατο του Προφήτη Μωάμεθ (632 μ.Χ.) ο μουσουλμανικός κόσμος διχάστηκε όσον αφορά την ιδεολογική του έκφραση και την ερμηνεία των βασικών

⁵ *Sunna*: αναφέρεται στην παραδειγματική συμπεριφορά του Προφήτη Μωάμεθ. Π. Γ. Βατικιώτης, *Ισλάμ και Κράτος*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2002, σελ. 178

⁶ *Sharia*: λέξη που σημαίνει στην αραβική γλώσσα δρόμος, μονοπάτι. Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order*, Simon and Schuster Paperbacks, New York 2003, σελ. 346

⁷ Jeffrey Haynes, *Θρησκεία και Πολιτική. Μία σύγχρονη επιτομή*, Σειρά: Διεθνείς Σχέσεις, Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2018, σελ. 160, Γεράσιμος Μακρής, *Ισλάμ: Πεποιθήσεις, Πρακτικές και Τάσεις*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2012, σελ. 131 και Andrew Heywood, *Διεθνείς Σχέσεις και Πολιτική στην Παγκόσμια Εποχή*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2013, σελ. 41

⁸ Jeffrey Haynes, *Θρησκεία και Πολιτική. Μία σύγχρονη επιτομή*, Σειρά: Διεθνείς Σχέσεις, Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2018, σελ. 160 και Γεράσιμος Μακρής, *Ισλάμ: Πεποιθήσεις, Πρακτικές και Τάσεις*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2012, σελ. 131-132

⁹ Andrew Heywood, *Key Concepts in Politics and International Relations*, Palgrave Publishing, London 2015, σελ. 111

αρχών της Ισλαμικής πίστης. Το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία τριών μεγάλων ομάδων, των Χαριζιτών, των Σουνιτών και των Σιιτών. Οι Σουνίτες αυτοαποκαλούνταν ως «οι ορθόδοξοι» διότι παρέμεναν αφοσιωμένοι στην Σούννα (*Sunna*), δηλαδή την παράδοση του Προφήτη.¹⁰ Εκφράζουν την πλειοψηφία της μουσουλμανικής κοινότητας πρωταγωνιστώντας σε περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου, στη Β. Αφρική και στο μεγαλύτερο κομμάτι της Αραβικής Χερσονήσου ενώ η πλειονότητα των Σιιτών κυριαρχεί στο Ιράν, στο Λίβανο και σε ορισμένες περιοχές της Κεντρικής Ασίας και κάποια τμήματα του Περσικού Κόλπου.¹¹

Η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στις δύο Ισλαμικές ομάδες έγκειται στο γεγονός ότι σε αντίθεση με τους Σουνίτες που ήταν πιο μετριοπαθείς, οι Σίιτες έτειναν περισσότερο στο ριζοσπαστισμό και στην προώθηση ενός μαχητικού πνεύματος δίνοντας παράλληλα έμφαση στην αξία του μαρτυρικού θανάτου και του συνεχούς αγώνα του Καλού ενάντια στο Κακό.¹² Το ρεύμα του Σιιτισμού κυριάρχησε στο Ιράν μετά την Επανάσταση του 1979 που συνοδεύτηκε από την πτώση του καθεστώτος του σάχη Reza Pahlavi και την εγκαθίδρυση της Ισλαμικής Δημοκρατίας η οποία εκπροσωπήθηκε κυρίως από τους *ulama*¹³ (ή *ulema*).¹⁴ Η Ιρανική Επανάσταση λειτούργησε ως κινητήριο δύναμη για την εδραίωση της θρησκευτικής αναβίωσης και άνοιξε τον δρόμο ώστε τα κοσμικά καθεστώτα που κυβερνούσαν έως τότε να τεθούν υπό σοβαρή αμφισβήτηση ως προς την αποτελεσματικότητά τους.

Η λέξη «*Islam*» σημαίνει στην αραβική γλώσσα υποταγή στο θέλημα του Θεού και αντίστοιχα η λέξη «*Muslim*» αναφέρεται σε εκείνον που υποτάσσεται στο θέλημα του Θεού.¹⁵ Αυτοί οι δύο όροι συνοψίζουν ουσιαστικά το περιεχόμενο της πίστης των

¹⁰ Ο όρος «Σουνίτες» αναφέρεται στους ανθρώπους της παράδοσης και της κοινότητας (*ahl al-Sunna wa al-Jamaa*) και αποτελεί εξελληνισμένη μορφή της αραβικής λέξης «*sunni*». Ι. Θ. Μάζης, *Γεωγραφία του Ισλαμιστικού κινήματος στη Μέση Ανατολή*, Εκδόσεις Παπαζήση Αθήνα 2002, σελ. 61. Ο όρος «Σίιτες» πηγάζει από την αραβική λέξη «*shia*» και αναφέρεται στην προκειμένη περίπτωση στην ομάδα ή τους υποστηρικτές του ξάδελφου και γαμπρού του Προφήτη Μωάμεθ, δηλαδή του Ali Ibn Abu Talib. Γεράσιμος Μακρής, *Ισλάμ: Πεποιθήσεις, Πρακτικές και Τάσεις*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2012, σελ. 122.

¹¹ Jeffrey Haynes, *Θρησκεία και Πολιτική. Μία σύγχρονη επιτομή*, Σειρά: Διεθνείς Σχέσεις, Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2018, σελ. 162.

¹² Sami Zubaida, *Islam, the People and the State. Political Ideas and Movements in the Middle East*, I. B. Tauris & Company Publishing, London 1993, σελ. 55 και Γεράσιμος Μακρής, *Ισλάμ: Πεποιθήσεις, Πρακτικές και Τάσεις*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2012, σελ. 127.

¹³ *Ulama* (ή *Ulema*): οι μελετητές της Ισλαμικής θεολογίας και νομολογίας, οι ερμηνευτές του Ισλαμικού δόγματος και νόμου. Π. Γ. Βατικιώτης, *Ισλάμ και Κράτος*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2002, σελ. 78.

¹⁴ Γεράσιμος Μακρής, *Ισλάμ: Πεποιθήσεις, Πρακτικές και Τάσεις*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2012, σελ. 126 και John L. Esposito., *Islam. The Straight Path*, Oxford University Press, New York 2011, σελ. 197.

¹⁵ Π. Γ. Βατικιώτης, *Ισλάμ και Κράτος*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2002, σελ. 177-178.

μουσουλμάνων για τους οποίους η κυριαρχία του Θεού εκφρασμένη μέσα από τον απεσταλμένο του (τον Προφήτη Μωάμεθ) κατέχει ύψιστη σημασία έχοντας καθοδηγητικό ρόλο καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους στα μέλη της Κοινότητας των Πιστών. Αυτό που χρειάζεται κάποιος να κατανοήσει αν επιθυμεί να μελετήσει σε βάθος τον Ισλαμικό κόσμο είναι πρωτίστως το γεγονός ότι οι έννοιες Ισλάμ και Ισλαμισμός, όπως και οι έννοιες Μουσουλμάνοι και Ισλαμιστές αντανακλούν διαφορετικό νοηματικό περιεχόμενο η καθεμία. Όπως επισημαίνει και ο καθηγητής Γεωπολιτικής Ι. Θ. Μάζης, το Ισλάμ ως έννοια έχει καθαρά θρησκευτικό και γεωγραφικό υπόβαθρο σε αντίθεση με τον Ισλαμισμό ο οποίος δεν αναφέρεται στη θρησκεία αυτή καθ' εαυτή αλλά αντικατοπτρίζει μία ιδεολογική έκφραση που εμπεριέχει όλα τα οικονομικά, κοινωνικά και κυρίως πολιτικά γνωρίσματα της κάθε μουσουλμανικής κοινότητας. Η πολιτική διάσταση της Ισλαμιστικής ιδεολογίας είναι αυτή που προωθείται και λειτουργεί ως πυξίδα για την δημόσια και ιδιωτική ζωή των ανθρώπων που ασπάζονται τον Ισλαμισμό και όχι τόσο η θρησκευτική.¹⁶ Ο συγγραφέας John Esposito υπογραμμίζει το γεγονός ότι προκύπτουν πολλές διαφορετικές ιδεολογικές προσλήψεις του Ισλάμ και όχι μόνο μία εξηγώντας πως οι ερμηνείες του γίνονται αντιληπτές με πολλαπλούς τρόπους από την πλευρά των δρώντων, πολιτικών και θρησκευτικών ηγετών, ιδεολογικών και θεολογικών πλαισίων που εκφράζονται από διαφορετικά άτομα και κινήματα ανάλογα με τους σκοπούς και τα συμφέροντα που επιθυμούν να ικανοποιήσουν.¹⁷

Κεφάλαιο 2. Το πολιτικό Ισλάμ

Προκειμένου να μελετήσουμε σε βάθος το πολιτικό Ισλάμ και την έκφρασή του μέσα από τις Ισλαμιστικές οργανώσεις χρειάζεται να κατανοήσουμε το περιεχόμενο του ως έννοια αλλά και τους τρόπους αφομοίωσής του από το κοινωνικό σύνολο. Ωστόσο, η διαδικασία αυτή καθίσταται περίπλοκη λόγω της ποικιλομορφίας των ορισμών που του έχουν αποδοθεί από τους μελετητές των Ισλαμικών επιστημών. Η αντικατοπτρισμός του Ισλάμ στο πολιτικό πεδίο έχει συνδεθεί με μία ποικιλία ορισμών που πλαισίωσαν το ιδεολογικό όραμα των Ισλαμιστικών οργανώσεων όπως

¹⁶ Ι. Θ. Μάζης, *Γεωγραφία του Ισλαμιστικού κινήματος στη Μέση Ανατολή*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2002, σελ. 42,43,45

¹⁷ John L. Esposito, *Islam. The Straight Path*, Oxford University Press, New York 2011, σελ. 250

«θρησκευτική αναβίωση», «Ισλαμικό ρεύμα», «Ισλαμικός φονταμενταλισμός», «Ισλαμική αφύπνιση ή αναγέννηση», «Ισλαμικός ακτιβισμός».¹⁸ Ο όρος γίνεται αντιληπτός ενίοτε ως πολιτικός ακτιβισμός άλλες φορές απλώς ως Ισλαμισμός και άλλες ως φανατισμός, εξτρεμισμός και άμεσα συνδεδεμένος με τρομοκρατικές πρακτικές.¹⁹ Η έννοια «θρησκευτικός φονταμενταλισμός»²⁰ που ξεκίνησε να παγιώνεται από την δεκαετία του 1970 καλύπτει ένα ευρύ φάσμα ιδεολογικών εκπροσώπων από τους μετριοπαθείς μεταρρυθμιστές έως τους πιο ριζοσπάστες (ως προς τις μεθόδους που αξιοποιούσαν) υποστηρικτές της αναβίωσης του Ισλάμ. Όπως υπογραμμίζει ο Asef Bayat στο άρθρο του «*Islamism and Social Movement Theory*», «ο όρος Ισλαμισμός καθρεφτίζεται μέσα από διαφορετικές μορφές έκφρασης χωρίς απαραίτητα όλες να γίνονται αντιληπτές με τους όρους ενός κοινωνικού κινήματος». Ο Ισλαμισμός συγκεκριμένα συνδέθηκε είτε με Ισλαμιστικές οργανώσεις κράτους πρόνοιας που δεν πολιτικοποιήθηκαν επίσημα είτε με την εμφάνιση νόμιμων πολιτικών κομμάτων όπως στην περίπτωση της Τουρκίας (π.χ. κόμμα *Rifah* και κόμμα *Virtue*) είτε μέσα από την μορφή μαχητικών οργανώσεων στο πλαίσιο ανταρτοπόλεμων ή εμφυλίων πολέμων (όπως οι οργανώσεις *El Jihad* και *Gamaa Al Islamiya*) είτε με εκπροσώπους του κλήρου (ουλεμάδες στο Ιράν).²¹

Σύμφωνα με την θεωρητική προσέγγιση του Mohammed Ayoob ο Ισλαμισμός ή αλλιώς πολιτικό Ισλάμ έγκειται σε «μία μορφή πολιτικής ιδεολογίας η οποία τείνει να εκφράζει ένα είδος θεσμοποίησης της θρησκείας του Ισλάμ από άτομα, ομάδες και οργανώσεις που αποσκοπούν στην εγκαθίδρυση ενός Ισλαμικού μοντέλου κοινωνίας».²² Την απόρριψη της θέσης αυτής εκπροσωπεί ο Graham Fuller ο οποίος στο έργο του «*The Future of Political Islam*» επισημαίνει πως «ο Ισλαμισμός δεν μπορεί να γίνει αντιληπτός ως ιδεολογία και μάλιστα ως μία ιδεολογία που είναι σε θέση να συναγωνιστεί άλλες όπως η δημοκρατία, ο φιλελευθερισμός, ο ολοκληρωτισμός ή ο

¹⁸ Hrair D. Dekmejian, *Επαναστατημένο Ισλάμ. Ο φονταμενταλισμός στον αραβικό κόσμο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2007, σελ. 23

¹⁹ John L. Esposito, *The Islamic Threat: Myth or Reality?*, Oxford University Press, New York 1992, σελ. 7-8

²⁰ Ο φονταμενταλισμός προέρχεται από την λέξη *fundamentum* (= θεμέλιο, βάση στη λατινική γλώσσα) και αποτελεί ιδεολογία η οποία αναφέρεται σε «συγκεκριμένες αρχές που αναγνωρίζονται ως κεντρικές αλήθειες που έχουν αναμφισβήτητη και κυρίαρχη εξουσία» σύμφωνα με τον Andrew Heywood, *Διεθνείς Σχέσεις και Πολιτική στην Παγκόσμια Εποχή*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2013, σελ. 337, 338

²¹ Asef Bayat, «Islamism and Social Movement Theory», *Third World Quarterly*, Vol 26, No 6 (2005) σελίδες 891-908, σελ. 899

²² Mohammed Ayoob, *The Many Faces of Political Islam*, The University of Michigan Press, Michigan 2008, σελ. 2

κομμουνισμός». Αντιθέτως, λειτουργεί ως ένας υποστηρικτικός σκελετός με θρησκευτικές, πολιτικές και πολιτισμικές διαστάσεις που μπορεί να προσαρμοστεί σε ζητήματα που απασχολούν τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς. Η ουσία βρίσκεται στο πώς επιλέγουν να αντιληφθούν το Ισλάμ και στη συνέχεια να το ενσωματώσουν σε ποικίλα θέματα που αφορούν την καθημερινότητά τους σε πρακτικό επίπεδο. Οι Ισλαμιστές όπως υπογραμμίζει και ο G. Fuller καλούνταν ανέκαθεν να αντιμετωπίσουν μορφές πολιτικής και πολιτισμικής σύγκρουσης, κρίσεις ταυτότητας, απειλές του εκσυγχρονισμού και της παγκοσμιοποίησης, ζητήματα τα οποία απασχολούν την ανθρωπότητα παγκοσμίως, απλώς ο τρόπος επικοινωνίας και διαχείρισης του προβλήματος είναι αυτός που διαφέρει σε εκείνους.²³

Οι ορισμοί που προαναφέρθηκαν άλλοτε με περισσότερες και άλλοτε με λιγότερες παραλλαγές γίνονται ευρέως αποδεκτοί από την διεθνή επιστημονική κοινότητα, ωστόσο αδυνατούν να σταθούν πάντα επαρκείς ώστε να καθρεφτίσουν όλο το φάσμα των πολιτικών δράσεων που σχετίζονται με το Ισλάμ. Το σίγουρο είναι ότι η θρησκευτική αναβίωση έχει λάβει διαφορετικές αναγνώσεις και λειτουργίες στο πέρασμα των χρόνων από το σύνολο των πολιτικών δρώντων τόσο από την πλευρά των εκπροσώπων των Ισλαμιστικών κινημάτων όσο και από την πλευρά των κυβερνήσεων. Αφενός, το Ισλάμ έχει λειτουργήσει ως εργαλείο νομιμοποίησης της εξουσίας και των πράξεων των κυβερνώντων με απώτερο σκοπό την κατοχύρωση της λαϊκής υποστήριξης, εφόσον αναφερόμαστε σε αυταρχικά καθεστώτα τα οποία εξ ορισμού πάσχουν από έλλειμμα νομιμοποίησης. Τα Ισλαμιστικά κινήματα αφετέρου παρατηρούμε πως χρησιμοποιούν το Ισλάμ ως ιδεολογικό βάθρο, ως όργανο προώθησης των διεκδικήσεών τους οι οποίες προσλαμβάνουν πολιτικό περιεχόμενο και ως μέσο με το οποίο επιχειρούν να υπενθυμίσουν την παρουσία και τις δυνατότητές τους σε ένα πλαίσιο αυταρχισμού και καταπίεσης της πολιτικής έκφρασης. Αυτή η διάσταση του Ισλάμ λειτουργεί ως κώδικας πολιτικής επικοινωνίας και παράλληλα ως μοχλός κινητοποίησης για ένα μεγάλο αριθμό κινημάτων και οργανώσεων που αναπτύχθηκαν στις Αραβικές κοινωνίες. Ο Ισλαμιστικός ακτιβισμός μετατράπηκε σε ένα αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας των Αραβικών χωρών και έπαυσε να αντιμετωπίζεται ως

²³ Graham E. Fuller, *The Future of Political Islam*, Palgrave Macmillan, New York 2004, σελ. 11,12,193

περιθωριακό φαινόμενο μιας και επιχείρησε να δώσει απαντήσεις σε μείζοντα θέματα που απασχολούσαν τις χώρες του Τρίτου Κόσμου.²⁴

Από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα γίνεται εμφανής η έλλειψη εναλλακτικών ιδεολογιών και πολιτικών προτάσεων η οποία ενισχύεται ακόμα περισσότερο από τις θεσμικές παρεμβάσεις που παρεμποδίζουν την μετάδοση νέων ιδεών αλλά και την εκδήλωση κινητοποιήσεων στις Αραβικές χώρες. Το ανερχόμενο πολιτικό Ισλάμ εμφανίστηκε προκειμένου να καλύψει αυτού του είδους την έλλειψη εντός των μουσουλμανικών κοινωνιών αμφισβητώντας την νομιμότητα, την ισχύ και την αποτελεσματικότητα των κοσμικών πολιτικών ελίτ. Το φαινόμενο αυτό έχει προσλάβει κοινωνικές, οικονομικές, πολιτισμικές και ηθικές προεκτάσεις, ανοίγοντας και κλείνοντας κύκλους μέσα από τους οποίους το βαθύ ιδεολογικό μήνυμα των Ισλαμιστών εκμεταλλευόμενο τις εκάστοτε αναδυόμενες συνθήκες αποκτά την ικανότητα να αναγεννάται διαρκώς υπενθυμίζοντας την αναγκαιότητα της θρησκείας ως πολιτικό ρυθμιστή.²⁵

Κεφάλαιο 3

3.1. Τα Ισλαμιστικά κινήματα στο πεδίο μελέτης της συγκρουσιακής πολιτικής

Τις τελευταίες δεκαετίες οι επιστημονικοί ερευνητές του κλάδου της συγκρουσιακής πολιτικής έχουν στρέψει την προσοχή τους στην μελέτη του φαινομένου του πολιτικού Ισλάμ υπό το πρίσμα της θεωρίας των κοινωνικών κινημάτων από τη στιγμή που αυτό συνιστά μία δύναμη που αντιπαρατίθενται στα πρότυπα της παγκοσμιοποίησης και στις διεργασίες του εκσυγχρονισμού. Η θεωρητική αυτή προσέγγιση τους επιτρέπει να εξετάζουν τους Ισλαμιστές όχι τόσο ως φορείς μίας απλώς εναλλακτικής ιδεολογίας αλλά κυρίως ως ενεργούς δρώντες που προσπαθούν να επιφέρουν την κοινωνική και πολιτική αλλαγή στις χώρες τους οι οποίες βιώνουν ένα είδος πολιτισμικής σύγχυσης. Αυτό που έχουν επιχειρήσει είναι να εξηγήσουν τις διαδικασίες αλληλεπίδρασης μεταξύ των κινημάτων και του πολιτικού περιβάλλοντος εντός του οποίου σχηματίζονται και δρουν, τους κώδικες που επιλέγουν να

²⁴ Mohammed Ayoob, *The Many Faces of Political Islam*, The University of Michigan Press, Michigan, 2008, σελ.2 και Carrie Rosefsky Wickham, *Mobilizing Islam. Religion, Activism and Political Change in Egypt*, Columbia University Press, New York 2002, σελ. 1

²⁵ Graham E. Fuller, *The Future of Political Islam*, Palgrave Macmillan, New York 2004, σελ. 14

χρησιμοποιούν για να επικοινωνούν τα αιτήματά τους, το πώς είναι οργανωμένα στο εσωτερικό τους, τους πόρους κινητοποίησής τους καθώς και το πώς ερμηνεύουν την δημιουργία πολιτικών ευκαιριών και απειλών που αναδύονται στις εκάστοτε συνθήκες.²⁶ Οι οργανώσεις διαφέρουν ως προς τις προσδοκίες που έχουν, ως προς την εκτίμηση του προβλήματος, την ερμηνεία των θρησκευτικών κειμένων αλλά και ως προς το βαθμό εμπλοκής τους στο πολιτικό σύστημα κατά την διάρκεια της αλληλεπίδρασης με αυτό, ως προς το ρεπερτόριο δράσης που επέλεξαν να ακολουθήσουν υιοθετώντας ή απορρίπτοντας τη βία, κάτι που καθορίζει αναπόφευκτα και τον τρόπο με τον οποίο αποφάσισαν να αφήσουν το πολιτικό τους στίγμα.²⁷

Ο Graham Fuller προχωρά σε μία κατηγοριοποίηση των Ισλαμιστικών κινημάτων διαχωρίζοντάς τα σε α) επίσημες πολιτικές οργανώσεις β) πολιτικά κόμματα γ) ομάδες που ηγούνται κοινωνικών και φιланθρωπικών υπηρεσιών και Μη Κυβερνητικών Οργανισμών και δ) ομάδες που έχουν ως αποστολή την προώθηση της Ισλαμικής ιδεολογίας και κυρίως το κάλεσμα του Ισλάμ μέσα από κηρυγματικές ομιλίες σε μουσουλμανικούς πληθυσμούς είτε στους δρόμους είτε στον ιερό χώρο των τεμενών. Οι δύο τελευταίες ανήκουν στην σφαίρα της Κοινωνίας Πολιτών (ένα είδος Ισλαμισμού «από τα κάτω») και συνήθως λειτουργούν ως έκφραση του Ισλάμ σε αυτή τη μορφή διότι συναντούν «κλειστές πόρτες» όσον αφορά τη συμμετοχή στις πολιτικές διεργασίες. Σε αντίθεση οι δύο πρώτες ομάδες σχηματίζονται εντός ενός συστήματος όπου αφενός οι επίσημες πολιτικές δομές επιλέγουν να αναγνωρίσουν και να ενσωματώσουν το διαφορετικό που οι οργανώσεις έχουν να προτείνουν και αφετέρου οι εκπρόσωποι των οργανώσεων ή κομμάτων αποκτούν μία πολιτικοποιημένη ατζέντα αφήνοντας πίσω την θρησκευτική - φιλανθρωπική τους ροπή.²⁸ Το αξιοσημείωτο είναι πως η οργάνωση των Αδελφών Μουσουλμάνων κατόρθωσε να συνδυάσει και τις τέσσερις παραπάνω υποκατηγορίες ως προς την μορφή της δραστηριότητάς της ανάλογα με το αν ήταν ευνοϊκές ή όχι οι εκάστοτε συνθήκες. Στις περιόδους όπου οι νόμιμοι κρατικοί διάυλοι απέκλειαν την δυνατότητα πολιτικής συμμετοχής ή απλώς επιδείκνυαν μία μερική μορφή ανεκτικότητας, η Αδελφότητα αποφάσισε να κινηθεί υπογείως και να ενταχθεί στην

²⁶ Khalil Al Anani, *Inside the Muslim Brotherhood. Religion, Identity and Politics*, Oxford University Press, New York 2016, σελ. 26

²⁷ Graham E. Fuller, *The Future of Political Islam*, Palgrave Macmillan, New York 2004, σελ. 3

²⁸ Graham E. Fuller, *The Future of Political Islam*, Palgrave Macmillan, New York 2004, σελ. 122

σφαίρα της Κοινωνίας Πολιτών όπου θα μπορούσε να διοχετεύσει την επιρροή της ευκολότερα. Σε διαστήματα όπου οι ευκαιρίες που παρέχονταν από την πλευρά του συστήματος για την ενίσχυση της πολιτικής τους δραστηριοποίησης ήταν διευρυμένες, λειτουργούσαν με την μορφή είτε νόμιμων είτε απλά αναγνωρισμένων από το κράτος πολιτικών οργανώσεων ή ακόμα και μέσω της συμμετοχής στο κοινοβούλιο συνάπτοντας συμμαχία με άλλες παρατάξεις.

3.2. Θεωρία των κοινωνικών κινημάτων-συλλογικής δράσης

Η θεωρητική συμβολή της συλλογικής συγκρουσιακής δράσης είναι σε θέση να δια φωτίσει την είσοδο στον κόσμο των Ισλαμιστικών οργανώσεων και την αποτελεσματικότερη ερμηνεία του. Ο Sidney Tarrow, ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της επιστημονικής μελέτης των κοινωνικών κινημάτων, επεσήμανε τα βασικά συστατικά που πλαισιώνουν την ανάδυση κάθε συλλογικής δράσης στις ανθρώπινες κοινωνίες. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του, η μορφή των δράσεων (γνωστή και ως ρεπερτόριο δράσης), ο κοινός στόχος, ο παρατεταμένος χαρακτήρας των διεκδικήσεων, η αίσθηση ένωσης και αλληλεγγύης ανάμεσα στους κινηματικούς δρώντες, η δημιουργία συλλογικών ταυτοτήτων, οι αξιακές πλαισιώσεις και τέλος οι πολιτικές ευκαιρίες ή οι περιορισμοί ανάλογα με την περίπτωση συναποτελούν τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν την εμφάνιση των κοινωνικών ή πολιτικών κινημάτων.²⁹

Το πολιτικό περιβάλλον όντας σε άμεση αλληλεπίδραση με μία οργάνωση είναι σχεδόν πάντοτε αναπόφευκτο να επηρεάζει την έκβαση των ενεργειών της. Επομένως, το ερώτημα που τίθεται δεν είναι το αν το περιβάλλον έχει επίδραση πάνω στην οργάνωση αλλά με ποιον/ους τρόπο/ους ασκεί αυτή την επιρροή καθώς και ποια είναι τα αποτελέσματα αυτής.³⁰ Ο Sidney Tarrow όπως και ο Charles Tilly εστιάζουν στην δυναμική της αλληλεπίδρασης για την καλύτερη κατανόηση των κοινωνικών κινημάτων. Τόσο η γέννηση όσο και η πτώση μίας οργάνωσης συνδέεται άρρηκτα με

²⁹ Ο ακριβής ορισμός του S. Tarrow για τα κοινωνικά κινήματα είναι: «Συλλογικές προκλήσεις που βασίζονται σε κοινούς σκοπούς και κοινωνική αλληλεγγύη σε μία παρατεταμένη αλληλεπίδραση με τις ελίτ, τους αντιπάλους και τις αρχές». Sidney Tarrow, *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge University Press, New York 1998, σελ. 3, 4, 7

³⁰ Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, «Συγκρουσιακή Πολιτική, Συλλογική Δράση, Κοινωνικά Κινήματα: Μία Αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τεύχος 27 (2006) σελίδες 7-42, σελ. 13

τους σχεσιακούς μηχανισμούς που αναπτύσσονται ανάμεσα στα μέλη ενός κινήματος και στις κρατικές αρχές αλλά και τις σχέσεις των μελών με άλλες συμμαχικές ενώσεις-δίκτυα, με πολιτικούς αντιπάλους, με τα δημοσιογραφικά μέσα.³¹ Οι μηχανισμοί αυτοί που δημιουργούνται συμβάλλουν στο να κατανοήσουμε τη χρονική στιγμή που επέλεξε ένα κίνημα να εμφανιστεί, τους στόχους που έθεσε, τον τρόπο με τον οποίο επέλεξε να σχετιστεί με την εξουσία, τις μεθόδους και τα εργαλεία που αξιοποίησε για να προβάλλει τις διεκδικήσεις του και να επικοινωνήσει τον πολιτικό του λόγο και φυσικά την έκβαση της συγκρουσιακής δράσης.

Μιλώντας για πολιτικές ευκαιρίες αναφερόμαστε ουσιαστικά σε όλες τις πηγές που πλαισιώνουν ένα πολιτικό σύστημα. Όταν αυτές είναι διευρυμένες δίνουν μεγαλύτερο περιθώριο στους πολίτες για συγκρουσιακή δράση. Οι εξωτερικές πηγές που συνδέονται με το πολιτικό σύστημα ενός κράτους, τους δρώντες και θεσμούς, τον τύπο διακυβέρνησης, το υπάρχον νομικό πλαίσιο, τις στρατηγικές συμμαχίες ανάμεσα στις ελίτ αλλά και στους αντιπάλους δύνανται να επηρεάσουν καθοριστικά την ενεργοποίηση των λαϊκών μαζών, την οριοθέτηση των στόχων τους και τη συμπεριφορά τους στο πλαίσιο της κινηματικής δράσης. Ωστόσο, έχει αποδειχθεί πως οι εξωτερικές πηγές από μόνες τους δεν λειτουργούν ως πανάκεια σε όλες τις περιπτώσεις. Δεν είναι εφικτό δηλαδή να κινητοποιήσουν μία ομάδα και να καθορίσουν την αποτελεσματικότητα ή όχι των ενεργειών της αν τα εσωτερικά της εφόδια (σε οργανωσιακό, ιδεολογικό ή πολιτισμικό επίπεδο) αποδεικνύονται ανεπαρκή.³² Αυτό που χρειάζεται να γίνει ξεκάθαρο είναι το γεγονός ότι οι ευκαιρίες δεν αποτελούν πάντα τον αιτιώδη μηχανισμό πίσω από την ανάδυση ενός κοινωνικού κινήματος, αντιθέτως λειτουργούν κυρίως ως συμπληρωματικό εργαλείο που συμβάλλει στην υποκίνηση της δράσης.³³ Παρά την επικουρική τους λειτουργία όμως, η παρουσία ή απουσία τους είναι σε θέση να καθορίσει σε ένα βαθμό το αν ένα κίνημα θα βγει μπροστά στη συγκρουσιακή αρένα. Όπως επισημαίνει και ο S. Tarrow, ομάδες με ισχυρές διεκδικήσεις και πλούσια εφόδια δεν μπορούν να συμμετέχουν στην κινητοποίηση εάν δεν είναι διευρυμένες οι πολιτικές ευκαιρίες στο

³¹ Sidney Tarrow, «Contentious Politics» στο Donatella Della Porta, Mario Diani (επιμ.) *The Oxford Handbook of Social Movements*, Oxford University Press, London 2015, σελίδες 86-107, σελ. 87

³² Ο S. Tarrow ορίζει τις πολιτικές ευκαιρίες ως: «σταθερές αλλά όχι απαραίτητως τυπικές ή μόνιμες διαστάσεις του πολιτικού περιβάλλοντος οι οποίες παρέχουν κίνητρα για συλλογική δράση επηρεάζοντας τις προσδοκίες των δρώντων για επιτυχία ή αποτυχία». Sidney Tarrow, *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge University Press, New York 1998, σελ. 76,77

³³ Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, «Συγκρουσιακή Πολιτική, Συλλογική Δράση, Κοινωνικά Κινήματα: Μία Αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τεύχος 27 (2006) σελίδες 7-42, σελ. 13-18

περιβάλλον τους, ενώ ομάδες με λιγότερο ισχυρά αιτήματα και πιο αδύναμη εσωτερική οργάνωση είναι σε θέση να κινητοποιηθούν εφόσον δημιουργούνται ευκαιρίες και εφόσον τις εκμεταλλεύονται με τον κατάλληλο τρόπο.

Οι πολιτικές ευκαιρίες γίνονται αντιληπτές σε πρώτο επίπεδο ως αντικειμενικές καταστάσεις ή γεγονότα που αφορούν σύμφωνα με τον Tarrow, α) *διευρυμένη ή περιορισμένη πρόσβαση των διεκδικητών στο πολιτικό σύστημα* β) *εμφάνιση ισχυρών συμμαχικών δικτύων που δύνανται να ασκήσουν επιρροή* γ) *αντιπαλότητες και διασπάσεις στο εσωτερικό των ελίτ* και δ) *μειωμένη κατασταλτική δυνατότητα της κρατικής εξουσίας*.³⁴ Μπορούν όμως να λειτουργήσουν ως παράγοντες κινητοποίησης μόνο αν αξιοποιηθούν επαρκώς και τοποθετηθούν σωστά εντός του κατάλληλου συναισθηματικά και αξιακά φορτισμένου πλαισίου από τους δρώντες οι οποίοι οφείλουν να ερμηνεύσουν τις πολιτικές συνθήκες μέσα από τις προσωπικές βιωματικές εμπειρίες τους και τους στόχους που θέτουν έτσι ώστε να τους αποδώσουν το αντίστοιχο ιδεολογικό περιεχόμενο. Οι κινηματικοί δρώντες φροντίζουν να προωθούν τα κοινωνικά, πολιτικά, πολιτισμικά ζητήματα που τους απασχολούν ερμηνεύοντάς τα μέσα από μία διαδικασία αξιοποίησης ιδεολογικών και συναισθηματικών συμβόλων. Αυτά τα σύμβολα ουσιαστικά υπογραμμίζουν την κρισιμότητα ζητημάτων εξουσίας, ηθικής, αδικίας ή ευλάβειας τα οποία λειτουργούν ως δίαυλος κινητοποίησης και μοχλός πίεσης «προς τα πάνω».³⁵

Η κινητοποίηση των δρώντων δεν προέρχεται μόνο από την εμφάνιση των κατάλληλων ευκαιριών αλλά και από τη δημιουργία απειλών. Μιλώντας για απειλές αναφερόμαστε κυρίως στο κόστος της αδράνειας από το οποίο αισθάνονται πως απειλούνται οι άνθρωποι και το οποίο επιφέρει την αποδόμηση του αισθήματος δικαίου και των ηθικών αξιών τους. Οι Jack A. Goldstone και Charles Tilly υπογράμμισαν το διαχωρισμό των ευκαιριών από τις απειλές ξεκαθαρίζοντας ότι «οι απειλές δεν θα πρέπει να γίνονται αντιληπτές ως μειωμένες ευκαιρίες ή ευκαιρίες από την ανάποδη».³⁶

Αξίζει να σημειωθεί πως η μελέτη των ευκαιριών είναι ορθότερο να πραγματοποιείται με γνώμονα την πρόσληψή τους ως «*συγκυριακές κρυσταλλώσεις*» που δίνουν το εφελτήριο στα κινήματα να δράσουν και όχι ως μόνιμες δομές που δεν

³⁴ Βλ. σημείωση 33, σελ. 14

³⁵ Βλ. σημείωση 32, σελ. 109-111

³⁶ Βλ. σημείωση 33, σελ. 16 και Sidney Tarrow, *Power in Movement, Social Movements and Contentious Politics*, Updated and Revised Third Edition, Cambridge University Press, New York 2011, σελ. 183

υφίστανται μεταβολές.³⁷ Αυτή η προσέγγιση συμβάλλει ακόμα πιο αποτελεσματικά στην έρευνα της παρούσας εργασίας καθώς αυτό που εξετάζεται είναι η κινητοποίηση μίας Ισλαμιστικής οργάνωσης στο πλαίσιο αυταρχικών πολιτικών δομών όπου οι ευκαιρίες λειτουργούν με διαφορετικά δεδομένα από τις δημοκρατικές κοινωνίες και παρουσιάζουν συνήθως μία μεγαλύτερη ρευστότητα ως προς τα όρια προσδιορισμού. Τα εννοιολογικά εργαλεία που χρησιμοποιούνται στη θεωρία των κοινωνικών κινημάτων ανταποκρίνονται τις περισσότερες φορές σε δυτικά περιβάλλοντα με δημοκρατικά συστήματα όπου οι κανόνες πολιτικής συμμετοχής διαφέρουν από τα αυταρχικά καθεστώτα της Μέσης Ανατολής. Γι' αυτό και πριν την εξαγωγή συμπερασμάτων κρίνεται απαραίτητη η ανάλυση και κατανόηση του τρόπου με τον οποίο λειτουργούν τέτοιου είδους συστήματα όπως αυτό της Αιγύπτου το οποίο προσεγγίζουμε.

3.3. Δομή αυταρχικών καθεστώτων και πολιτική εναντίωση

Στα δημοκρατικά πολιτεύματα το στοιχείο της πολιτικής αντιπαράθεσης είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την ομαλή λειτουργία του κράτους καθώς ο ρόλος που επιτελεί είναι να λειτουργεί ως μοχλός αντιπροσώπευσης των συμφερόντων και των αιτημάτων των διάφορων μειονοτήτων ενώ παράλληλα να ασκεί έλεγχο στην εξουσία του κυβερνητικού σώματος και τον τρόπο που αυτό την διαχειρίζεται. Επομένως, η πολιτική αντίθεση είτε μέσω άτυπα οργανωμένων ομάδων είτε μέσα από την ύπαρξη πολυκομματικού συστήματος είναι αυτή που σε συνδυασμό και με άλλους παράγοντες ενισχύει σε ένα κράτος το δημοκρατικό χαρακτήρα του. Γι' αυτό το λόγο, η μελέτη των μορφών πολιτικής εναντίωσης εντός αυταρχικών και ημι-αυταρχικών καθεστώτων καθίσταται πιο περίπλοκη διαδικασία διότι τα όρια της αμφισβήτησης της υπάρχουσας εξουσίας δεν είναι πάντοτε επαρκώς καθορισμένα.³⁸ Ωστόσο, η ίδια η φύση ενός αυταρχικού συστήματος όπως αυτό της μουσουλμανικής Αιγύπτου λειτουργεί σχεδόν απαγορευτικά για την ανάπτυξη εναλλακτικών πολιτικών ομάδων, κομμάτων και κινημάτων διαμαρτυρίας με αποτέλεσμα να καθίσταται ακόμα πιο ενδιαφέρουσα η διερεύνηση των σχέσεων ανάμεσα στους

³⁷ Βλ. σημείωση 33, σελ. 14

³⁸ Holger Albrecht, *Raging against the machine. Political Opposition under Authoritarianism in Egypt*, Syracuse University Press, New York 2013, σελ. 2-3

κυβερνητικούς δρώντες και τις οργανώσεις που αντιπροσωπεύουν το διαφορετικό στην πολιτική και κατορθώνουν να ασκήσουν επιρροή στα κοινωνικά στρώματα. Οι ομάδες αντιμετωπίζουν το όπλο της πολιτικής εναντίωσης ως προνόμιο που τους ωθεί να ασκήσουν επιρροή όσον αφορά συγκεκριμένες κυβερνητικές πολιτικές, ιδεολογικές κατευθύνσεις, οικονομικά, πολιτισμικά ή θρησκευτικά ζητήματα και θέτοντας υπό αμφισβήτηση τις τακτικές που ακολουθεί το κράτος στους τομείς αυτούς.³⁹

Η πολιτική αντίσταση βρίσκει την έκφρασή της μέσα από ποικίλες μορφές. Ο Holger Albrecht στο έργο του διακρίνει τρεις μορφές πολιτικής εναντίωσης: τα μικρής εμβέλειας πολιτικά κόμματα εντός της κοινοβουλευτικής αρένας, τα χαλαρά δίκτυα ακτιβιστών (όπως οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις στο πλαίσιο της Κοινωνίας Πολιτών) τα οποία λειτουργούν κάτω από την ανεκτικότητα αλλά και ταυτόχρονα τον έλεγχο του κράτους και τέλος τις αντισυστημικές ομάδες ακτιβιστών με κυρίαρχο παράδειγμα τα Ισλαμιστικά κινήματα τόσο τα μετριοπαθή όσο και τα εξτρεμιστικά τα οποία τίθενται ενάντια στην υπάρχουσα εξουσία προωθώντας την πολιτική διάσταση της Ισλαμικής θρησκείας. Οι Ισλαμιστικές οργανώσεις με πρωταγωνιστές τους Αδελφούς Μουσουλμάνους ξεχώρισαν ως η θεμελιώδης αντισυμβατική πολιτική δύναμη υπό αυταρχικές συνθήκες.⁴⁰

Η φύση των κυβερνήσεων στις μουσουλμανικές κοινωνίες αποτελεί μία κρίσιμη μεταβλητή η οποία εξηγεί σε ένα μεγάλο βαθμό την αυξανόμενη δύναμη και επιρροή που πέτυχαν οι Ισλαμιστές να έχουν στο εσωτερικό των κοινωνιών τους. Τα αυταρχικά Αραβικά καθεστώτα αφενός διακρίνονται από συστημική ανεπάρκεια εντός του οποίου είναι απαγορευμένες οποιεσδήποτε μορφές πολιτικής εξέγερσης και δημόσιου διαλόγου είτε πρόκειται για άτυπες οργανώσεις είτε για πολιτικά κόμματα. Η δημιουργία ενός είδους μυστικής αστυνομίας (*mukhabarat*) είναι σύνηθες χαρακτηριστικό της επιβολής ελέγχου και βίαιου εξαναγκασμού στις διάφορες ομάδες που τυχόν εμφανίζονται και εκλαμβάνονται από το καθεστώς ως απειλή για την ασφάλειά του και τη διατήρηση της εξουσίας του. Το παράδοξο είναι ότι αυτές ακριβώς οι συνθήκες είναι που λειτουργούν προς όφελος των Ισλαμιστών καθώς δημιουργούν γόνιμο έδαφος μέσα στο οποίο κινητοποιούνται οι οργανώσεις προχωρώντας σε μία εργαλειοποίηση του Ισλάμ για να διαχειριστούν τον πολιτικό αποκλεισμό που υφίστανται. Το θρησκευτικό λεξιλόγιο λειτουργεί ως δίαυλος

³⁹ Βλ. σημείωση 38, σελ. 9

⁴⁰ Βλ. σημείωση 38, σελ. 9, 10

επικοινωνίας και προώθησης των αιτημάτων και συμφερόντων των κινημάτων του πολιτικού Ισλάμ και αποδεικνύεται μάλιστα πολύ ισχυρό μπροστά στις κυβερνήσεις ακόμα και αν αυτές διαθέτουν όλα τα εργαλεία για να τα καταδυναστεύσουν. Ουσιαστικά τα πολιτικά μηνύματα που επιδιώκουν οι Ισλαμιστές να μεταφέρουν τα τοποθετούν μέσα σε έναν θρησκευτικό μανδύα ο οποίος με τη σειρά του αποκαλύπτεται μέσα από την διεξαγωγή συναθροίσεων και ομιλιών στα τεμένη, μέσα από φιλανθρωπικές οργανώσεις, κοινωνικές υπηρεσίες, κέντρα παροχής εκπαιδευτικών και ιατροφαρμακευτικών δομών. Αυτά τα δίκτυα λειτουργούν υποστηρικτικά για τις οργανώσεις παρέχοντας τους αυξημένη πολιτική ισχύ και δημοτικότητα αλλά και εφόδια για την επιβίωσή τους σε περιόδους καταδίωξης από τις κρατικές αρχές, ενώ την ίδια στιγμή αναδεικνύουν την κακοδιοίκηση και αναποτελεσματικότητα του καθεστώτος να ανταποκριθεί στις βασικές ανάγκες της κοινωνίας και ιδιαιτέρως των ευάλωτων στρωμάτων. Συνεπώς, ο Ισλαμιστικός ακτιβισμός αναλαμβάνει το ρόλο να καλύψει το κενό που δημιουργείται από την συστημική ανεπάρκεια και τις δυσλειτουργικές πρακτικές των κυβερνήσεων λειτουργώντας ως μηχανισμός έκφρασης συσσωρευμένης πολιτικής δυσαρέσκειας και ως μοχλός διαχείρισης κρίσεων.⁴¹

Τα αυταρχικά και ημι-αυταρχικά μορφώματα που πλαισίωσαν τον πολιτικό χώρο της Αιγύπτου διαμόρφωσαν τις κατάλληλες συνθήκες προκειμένου να ανθήσει το κίνημα των Αδελφών Μουσουλμάνων. Η οργανωτική και πολιτική ευελιξία και προσαρμοστικότητα που την διακρίνει της δίνει τη δυνατότητα να επαναπροσδιορίζει και να επανατοποθετεί τον εαυτό της στο ευρύτερο πολιτικό σύστημα όποτε αυτό διεύρυνε τα περιθώριά του, να εκμεταλλεύεται έξυπνα τις ευκαιρίες που της παρουσιάζονται και να καταφέρνει να διατηρεί την ανθεκτικότητά της παρά τους επιβεβλημένους περιορισμούς.⁴² Με το πέρασμα των ετών τροποποιούσε την στρατηγική και τις τακτικές που ακολουθούσε με σκοπό να προσαρμοστεί πιο εύκολα στις μεταβαλλόμενες συνθήκες ώστε να μπορέσει να διαδώσει το Ισλαμικό μήνυμα ενισχύοντας την κοινωνικοπολιτική της επιρροή.

⁴¹ Mohammed Ayoob, «The Future of Political Islam. The importance of external variables», *Royal Institute of International Affairs*, Vol. 81, No 5, Oxford University Press, London 2005, σελίδες 951-961, σελ. 956-958

⁴² Nathan J. Brown, *When Victory is not an Option. Islamist movements in Arab politics*, Cornell University Press, New York 2012, σελ. 59

Κεφάλαιο 4

4.1. Ίδρυση Μουσουλμανικής Αδελφότητας στην Αίγυπτο

Μία σύντομη επισκόπηση της ίδρυσης της Αδελφότητας αποτελεί σημαντικό βήμα πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση του πολιτικού της ρόλου. Η Αιγυπτιακή Μουσουλμανική Αδελφότητα υπό τον Hassan Al Banna και η Jamaat i-Islami στο Πακιστάν καθοδηγούμενη από τον Mawlana Abul Al Mawdudi αποτέλεσαν την κύρια ιδεολογική εκπροσώπηση των Σουνιτικών κοινοτήτων.⁴³ Το κίνημα των Αδελφών Μουσουλμάνων ήταν όμως αυτό που έθεσε τα θεμέλια της ανάπτυξης της Ισλαμικής αναγέννησης και αποτέλεσε την ιδεολογική μήτρα ενός πλήθους κινημάτων που οργανώθηκαν στις χώρες της Αραβικής επικράτειας και δημιουργώντας θυγατρικές οργανώσεις σε Ιορδανία, Συρία, Ιράκ, Παλαιστίνη, Κουβέιτ και Σουδάν.⁴⁴ Το αντισυστημικού χαρακτήρα Ισλαμιστικό κίνημα πέρασε από διαφορετικά στάδια εξέλιξης από την ίδρυσή του έως και τις αρχές του 21^{ου} αιώνα όντας διαρκώς σε αλληλεπίδραση άλλοτε θετική και άλλοτε αρνητική με το κοινωνικό περιβάλλον αλλά και τις πολιτικές και στρατιωτικές δυνάμεις της κάθε περιόδου.

4.2. Hassan Al Banna

Η Μουσουλμανική Αδελφότητα ή Κοινωνία των Αδελφών Μουσουλμάνων (*Al-Ikwan Al-Muslimun* στα αραβικά) (Παράρτημα, Εικόνα 1.) ιδρύθηκε στην Αίγυπτο και συγκεκριμένα στην περιοχή της υπό Βρετανική κατοχή Ισμαηλίας το 1928 από τον Hassan Al Banna (Παράρτημα, Εικόνα 2.) ο οποίος ανήκε στο Σουνιτικό δόγμα. Ο Al Banna γεννημένος το 1906 στην πόλη της Μαχμουντίγια (αγροτική περιοχή κοντά στο Δέλτα του ποταμού Νείλου) και προερχόμενος από βαθιά θρησκευόμενη οικογένεια πραγματοποίησε τις σπουδές του στην Παιδαγωγική Ακαδημία *Dar Al*

⁴³ John L. Esposito, *The Islamic Threat: Myth or Reality?*, Oxford University Press, New York 1992, σελ. 120

⁴⁴ Ι. Θ. Μάζης, *Γεωγραφία του Ισλαμιστικού κινήματος στη Μέση Ανατολή*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2002, σελ. 90 και Carrie Rosefsky Wickham, *The Muslim Brotherhood. Evolution of an Islamist Movement*, Princeton University Press, New Jersey 2013, σελ. 18

*Ulum*⁴⁵ στο Κάιρο και έπειτα εργάστηκε στον τομέα της εκπαίδευσης διδάσκοντας σε σχολεία σε διάφορες πόλεις. Παράλληλα με την παιδαγωγική του κατάρτιση όμως εντρύφησε πολύ και στην Ισλαμιστική παιδεία μέσα από την στενή επαφή του με την μυστικιστική ιδεολογία του Σουφισμού και το κίνημα *Salafiyya*.⁴⁶ Ο παράγοντας της Σαλαφιστικής επίδρασης σε συνδυασμό με έναν ρεφορμιστικό σχεδιασμό έδρασαν καταλυτικά στη διαμόρφωση των ιδεολογικών βάσεων της Αδελφότητας.⁴⁷

Ο Hassan Al Banna αποτέλεσε το σύμβολο της Ισλαμικής αφύπνισης κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, διαθέτοντας μια χαρισματική προσωπικότητα με έντονο ακτιβιστικό πνεύμα και μεγάλη ρητορική ικανότητα που εξηγούσε την γρήγορη προσέλευση της λαϊκής υποστήριξης.⁴⁸ Η φοίτησή του στο πανεπιστήμιο του Καΐρου αποτέλεσε ένα κομβικό σημείο για την διαμόρφωση της προσωπικότητας και πολύ περισσότερο του θρησκευτικού και πολιτικού του ιδεολογικού προσανατολισμού. Συγκεκριμένα τα αισθήματα απογοήτευσης που του δημιουργήθηκαν και η διαπίστωσή του περί αποδυνάμωσης της Ισλαμικής πίστης προέρχονταν από τα εκσυγχρονιστικά κατά τα δυτικά πρότυπα στοιχεία που είχαν εισρεύσει στους πανεπιστημιακούς κόλπους όπως για παράδειγμα στα περιοδικά και τις εφημερίδες που εξέδιδε το εκπαιδευτικό ίδρυμα και στις περισσότερες συναθροίσεις και ομιλίες φιλολογικού και κοινωνικού περιεχομένου. Φυσικά όλα τα παραπάνω λειτούργησαν συμπληρωματικά με το καθεστώς της Βρετανικής αποικιοκρατίας (στη σκιά του οποίου είχε μεγαλώσει και ο ίδιος) που ήταν επιβεβλημένο φαινόμενο όχι μόνο στην Αίγυπτο αλλά και σε άλλες μουσουλμανικές χώρες. Η ολοένα και αυξανόμενη επέμβαση των δυνάμεων αυτών στην πολιτική και όχι μόνο ζωή του τόπου, προωθώντας πρότυπα εκκοσμικευτικά που διαχώριζαν την

⁴⁵ Το πανεπιστήμιο *Dar Al Ulum* ιδρύθηκε το 1873 στο Κάιρο και αποτέλεσε το πρώτο μοντέρνο ίδρυμα ανώτερης εκπαίδευσης που συμβάδιζε με τα δυτικά πρότυπα εκπαίδευσης. Carrie Rosefsky Wickham, *The Muslim Brotherhood. Evolution of an Islamist Movement*, Princeton University Press, New Jersey 2013, σελ. 20

⁴⁶ *Salafiyya*: η λέξη σημαίνει «επιστροφή στους προγόνους». Οι Σαλαφιστές υποστήριζαν την ανοικοδόμηση της *Umma* και του πρώτου Χαλιφάτου. Το κίνημα *Salafiyya* δεν λειτούργησε ποτέ ως πολιτικό κόμμα ωστόσο άσκησε επιρροή αργότερα σε πολλά φονταμενταλιστικά κινήματα. Olivier Roy, *The Failure of Political Islam*, I.B. Tauris Publishing, London 1994, σελ. 32, 34. Επίσης, συμβολίζει τον θρησκευτικό ζήλο των πρώτων Μουσουλμάνων. Κωνσταντίνος Γ. Πάτελος, *Το Σύγχρονο Ισλάμ. Η συνάντηση με τη Δύση. Μία ιστορική και πολιτική προσέγγιση*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2006, σελ. 270

⁴⁷ Carrie Rosefsky Wickham, *The Muslim Brotherhood. Evolution of an Islamist Movement*, Princeton University Press, New Jersey 2013, σελ. 20 και Ι. Θ. Μάζης, *Γεωγραφία του Ισλαμιστικού κινήματος στη Μέση Ανατολή*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2002, σελ. 90, 91

⁴⁸ Hrair D. Dekmejian, *Επαναστατημένο Ισλάμ. Ο φονταμενταλισμός στον αραβικό κόσμο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2007, σελ. 144, 145

θρησκευτική από την πολιτική σφαίρα και ασκώντας σχεδόν απόλυτο έλεγχο τόσο στις εσωτερικές όσο και στις εξωτερικές υποθέσεις του Αιγυπτιακού κράτους είχε ως αποτέλεσμα να καλλιεργηθούν τα ερεθίσματα για την Ισλαμική επαναφορά στον ιδρυτή της Αδελφότητας, ο οποίος αναγνώριζε μία εμφανή ηθική και θρησκευτική απειλή απέναντι στη χώρα του⁴⁹.

Είναι ενδιαφέρον να σταθούμε στους λόγους που η Ισμαηλία ήταν η πόλη στην οποία επέλεξε ο Al Banna να ιδρύσει τα πρώτα θεμέλια της Αδελφότητας (την έδρα της οποίας μετέφερε το 1933 στο Κάιρο). Η περιοχή αποτέλεσε καταρχάς σύμβολο των ευρωπαϊκών ιμπεριαλιστικών βλέψεων και των καπιταλιστικών συμφερόντων λαμβάνοντας υπόψιν πως αποτέλεσε δημιούργημα μίας γαλλικής εμπορικής εταιρίας, της *Suez Canal Company* η οποία έλεγχε όλες τις εμπορικές και οικονομικές δραστηριότητες της περιοχής, τα συστήματα ύδρευσης και υποδομών, την απασχόληση του εγχώριου εργατικού δυναμικού. Η έντονη παρουσία και παρεμβατικότητα του «ξένου» στοιχείου και των καπιταλιστικών μοτίβων που αυτό προωθούσε σε περιοχές όπως η Ισμαηλία γέννησε αναπόφευκτα την έμπνευση για την πολιτική αφύπνιση του Al Banna. Πέραν ωστόσο αυτού, στη συγκεκριμένη πόλη ο ίδιος εργάστηκε ως δάσκαλος σε δημοτικό σχολείο αφού είχε ολοκληρώσει τις σπουδές του στο Κάιρο, επομένως η κοινωνική του θέση ήταν εμφανώς υψηλή για τα δεδομένα της μικρής αυτής κοινωνίας ενώ ταυτόχρονα μπορούσε να έχει άμεση πρόσβαση μέσω των λαϊκών και θρησκευτικών κηρυγμάτων του στην καθημερινότητα των κατοίκων εκεί και φυσικά να ιδρύσει την οργάνωση ευκολότερα χωρίς να υπάρχουν απειλές αντίπαλων οργανώσεων.⁵⁰

4.3. Οι δράσεις της Αδελφότητας κατά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της

Η Ισλαμιστική οργάνωση βίωσε διαφορετικά στάδια εξέλιξης με αποτέλεσμα να εγείρονται πολλαπλά ερωτήματα από τους πολιτικούς επιστήμονες που προέβησαν στη μελέτη της σε σχέση με το πραγματικό ποιόν και τις προθέσεις της εφόσον βρέθηκε αρκετές φορές σε αμφιταλάντευση πάνω στις δύο κυρίαρχες ιδεολογικές

⁴⁹ Carrie Rosefsky Wickham, *Mobilizing Islam. Religion, Activism and Political Change in Egypt*, Columbia University Press, New York 2002, σελ. 20, 21

⁵⁰ Πάνος Δ. Κουργιώτης, *Η Πρώτη Νιότη του Ισλαμισμού. Ανακαλύπτοντας την Μουσουλμανική Αδελφότητα και τον κόσμο της (1928-1948)*, Εκδόσεις Ζήτρος, Αθήνα 2016, σελ. 106, 107, 110, 111

τάσεις του πολιτικού Ισλάμ. Ξεκίνησε τα πρώτα χρόνια ύπαρξής της ως μία θρησκευτική οργάνωση με καθαρά κοινωνικούς και φιλανθρωπικούς σκοπούς, περνώντας σε μία φάση έντονης πολιτικοποίησης από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα αποκτώντας μετριοπαθείς εκπροσώπους από τη μία που επεδίωξαν να ενταχθούν εντός των επίσημων δομών του πολιτικού συστήματος και ριζοσπαστικά στελέχη από την άλλη πλευρά μέσω της δημιουργίας τζιχαντιστικών υποομάδων που είχαν ως όπλο τους τη βία.⁵¹ Στην αυγή του 21^{ου} αιώνα κατέληξαν να έχουν λάβει ένα μερίδιο συμμετοχής στην κοινοβουλευτική αρένα και να διεκδικούν να γίνουν ουσιώδες μέρος της κοινωνικοπολιτικής αλλαγής της Αιγύπτου.

Έχοντας δημιουργήσει τον προσωπικό του μυστικό μηχανισμό με την ονομασία *Al Jizaz Al Khas* τη δεκαετία του 1940 ο οποίος είχε ανεξάρτητη δράση από όλες τις άλλες πτυχές της οργάνωσης (τις διεργασίες για το λεγόμενο κάλεσμα του Ισλάμ (*dawah*⁵²), το φιλανθρωπικό έργο και την παροχή υπηρεσιών κράτους πρόνοιας) το Ισλαμιστικό κίνημα ξεκίνησε να εισέρχεται όλο και περισσότερο στο πεδίο των πολιτικών και στρατιωτικών συγκρούσεων που λάμβαναν χώρα στο εσωτερικό της Αιγύπτου χρησιμοποιώντας βίαιες μεθόδους και ενισχύοντας την милитарιστική του κατεύθυνση (π.χ. επεισόδια με το εκκοσμικευτικό κόμμα *Wafd*, εθνικιστικές επιθέσεις εναντίον Βρετανών στο κανάλι της διώρυγας του Σουέζ κ.α.).⁵³ Τα περιστατικά βίας σε δημόσιες διαδηλώσεις, οι δολοφονίες πολιτικών προσώπων αλλά και οι σοβαρές υποψίες για τη διεξαγωγή πραξικοπήματος χαρακτήρισαν τη αντισυστημική δράση της Αδελφότητας σε όλη τη δεκαετία του 1930-1940 με αποτέλεσμα την αυστηρή καταστολή της από την κυβέρνηση του μονάρχη Nuqrashi Pasha το 1948, ο οποίος την ίδια χρονιά δολοφονήθηκε από έναν νεαρό φοιτητή μέλος του κινήματος των Αδελφών Μουσουλμάνων.⁵⁴

⁵¹ Ι. Θ. Μάζης, *Γεωγραφία του Ισλαμιστικού κινήματος στη Μέση Ανατολή*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2002, σελ. 130, 132

⁵² *Dawah*: διάδοση της Ισλαμικής πίστης μέσω θρησκευτικής προπαγάνδας. Hrair D. Dekmejian, *Επαναστατημένο Ισλάμ. Ο φονταμενταλισμός στον αραβικό κόσμο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2007, σελ. 525

⁵³ Φώτης Παπαγεωργίου & Αντώνης Σαμούρης, *Ισλαμισμός και Ισλαμοφοβία. Πέρα από την προκατάληψη*, Εκδόσεις Ταξιδευτής, Αθήνα 2012, σελ. 111 και Sami Zubaida, *Islam, the People and the State. Political Ideas and Movements in the Middle East*, I. B. Tauris & Company Publishing, London 1993, σελ. 47, 48

⁵⁴ Ο Hassan Al Banna δολοφονήθηκε ένα χρόνο μετά με εντολή της κυβέρνησης και τη θέση της ηγεσίας της Μ. Αδελφότητας ανέλαβε ο Hassan Al Hydaibi. Hrair D. Dekmejian, *Επαναστατημένο Ισλάμ. Ο φονταμενταλισμός στον αραβικό κόσμο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2007, σελ. 146-148 και Φώτης Παπαγεωργίου & Αντώνης Σαμούρης, *Ισλαμισμός και Ισλαμοφοβία. Πέρα από την προκατάληψη*, Εκδόσεις Ταξιδευτής, Αθήνα 2012, σελ. 112

Από την στιγμή ίδρυσής τους έως και τον θάνατο του ηγέτη τους Al Banna διακήρυτταν πως οι πρωταρχικές τους βλέψεις δεν κινούνταν γύρω από την εκπροσώπηση ενός πολιτικού κόμματος ούτε την κατάκτηση ενός μέρους εξουσίας. Αντιθέτως, βασική μέριμνα για τα μέλη ήταν πρωτίστως η αναμόρφωση της Αιγυπτιακής κοινωνίας -η οποία εκλαμβάνόταν ως θεϊκή εντολή- μέσα από μεταρρυθμιστικά έργα που θα στηρίζονταν στις αξίες του Ισλάμ και παράλληλα η θρησκευτική και ηθική αφύπνιση όλων των υπόλοιπων μουσουλμανικών πληθυσμών, οι οποίοι βίωναν μία γενικευμένη αναταραχή την περίοδο εκείνη των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Πράγματι τον πρώτο καιρό της ίδρυσής του το κίνημα δεν είχε καταθέσει ένα οργανωμένο και σαφές πολιτικό σχεδιάγραμμα που θα μπορούσε να προοριστεί για το κράτος παρά το γεγονός ότι η δυσaráεσκειά των μελών του από την κοινωνικοπολιτική και οικονομική κατάσταση στην Αίγυπτο εκείνο το διάστημα ήταν ολοφάνερη.⁵⁵ Παρ' όλα αυτά όλες οι κινήσεις και πρωτοβουλίες της Αδελφότητας σε σχέση με τις μεταρρυθμίσεις ειδικότερα από την δεκαετία του 1940 και μετά αποκτούσαν όλο και βαθύτερο πολιτικό πρόσημο όπως θα διαπιστώσουμε.

Τα προγράμματα που έθεσαν σε εφαρμογή κατά τις πρώτες δεκαετίες είχαν κοινωνικό, θρησκευτικό και πνευματικό περιεχόμενο χωρίς να υπαινίσσονται πολιτικές ενέργειες και τονίζοντας επανειλημμένα τον ρητό διαχωρισμό τους από τα κόμματα της εποχής τα οποία θεωρούσαν διαφθαρμένα. Έδωσαν έμφαση στη θρησκευτική διδασκαλία τόσο σε δημόσια σχολεία όσο και σε λατρευτικούς χώρους (τεμένη) και σε χώρους καθημερινών συναθροίσεων όπως τα καφενεία συγκεντρώνοντας πλήθος υποστηρικτών που προέρχονταν από τις χαμηλότερες αλλά και μεσαίες κοινωνικές τάξεις και πολλοί εξ αυτών διέθεταν μάλιστα ένα πολύ καλό μορφωτικό και επαγγελματικό επίπεδο. Μέσα στις μεταρρυθμιστικές τους προτάσεις συγκαταλέγονταν και η οικοδόμηση σχολείων, νοσοκομείων, κέντρων ψυχικής υγείας για τους νέους υπογραμμίζοντας πως η προτεραιότητά τους κατευθυνόταν σε παροχές κράτους πρόνοιας για τις οποίες η υπάρχουσα κυβέρνηση είχε αποτύχει να μεριμνήσει και σε αρκετές περιπτώσεις έσπευδαν οι ξένες δυνάμεις να καλύψουν.⁵⁶ Αναμφισβήτητα, ήταν εμφανείς οι ευεργετικές παροχές των Αδελφών σε ευπαθείς κοινωνικά και οικονομικά ομάδες της χώρας μέσα από ένα καλά οργανωμένο δίκτυο φιλανθρωπικών σωματείων που προσέφεραν βασικές υπηρεσίες στέγασης, παροχής

⁵⁵ Ι. Θ. Μάζης *Γεωγραφία του Ισλαμιστικού κινήματος στη Μέση Ανατολή*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2002, σελ. 131

⁵⁶ John L. Esposito, *Islam: The Straight Path*, Oxford University Press, New York 2011, σελ. 177

τροφής, εκπαίδευσης και υγειονομικής περίθαλψης χαρίζοντας στην οργάνωση ένα αξιόλογο έρεισμα στην κοινωνία. Κατάφεραν να δημιουργήσουν ένα κράτος μέσα στο κράτος υπό την έννοια ότι είχαν δικτυωθεί με κάθε πτυχή της καθημερινής ζωής της Αιγύπτου με τη μορφή ενός πολύπλοκου κοινωνικού μηχανισμού που ενσαρκώθηκε μέσα από δίκτυα εργατικών και φοιτητικών ενώσεων, εκδοτικών, οικονομικών, ιατροφαρμακευτικών υπηρεσιών.⁵⁷ Ο μικρόκοσμος που έχτισαν προσέελκυσε ακόμα περισσότερα μέλη σχηματίζοντας ένα ισχυρό σύστημα κοινωνικής δικτύωσης που τους επέτρεπε να επιβιώνουν σε περιπτώσεις αμφισβήτησης της ισχύος τους ειδικότερα στις περιόδους πολιτικών αναταραχών και κυβερνητικών καταστολών αλλά και για να αρθρώνουν πολιτικό λόγο και να ασκούν επιρροή σε διαστήματα όπου οι κυβερνήσεις ήταν πιο διαλλακτικές και παραχωρούσαν ένα χώρο (αν και περιορισμένο) πολιτικής έκφρασης.

4.4. Ιδεολογία

Ο ιδεολογικός προσανατολισμός μίας οργάνωσης αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της και η κατανόησή του συνδέεται άμεσα με το σχεσιακό πλαίσιο που εξετάζουμε ανάμεσα στην Μ. Αδελφότητα και το Αιγυπτιακό καθεστώς. Σύμφωνα με τον Alberto Melucci, *«η ιδεολογική θέση ενός κινήματος όχι μόνο είναι σε θέση να παρέχει ένα είδος εσωτερικής ομογενοποίησης για τα μέλη του μέσα από συγκεκριμένους κανόνες και σύμβολα αλλά συμβάλλει και στην οριοθέτηση της θέσης του κινήματος σε σχέση με την κοινωνία»*. Επιπλέον, οι πεποιθήσεις που χαρακτηρίζουν μία οργάνωση έχουν το ρόλο να σκιαγραφούν την υπάρχουσα κοινωνική, πολιτική ή οικονομική κατάσταση αποδίδοντάς της αρνητικό πρόσημο και επιρρίπτοντας ευθύνες στα ανάλογα πρόσωπα καθιστώντας με αυτό τον τρόπο ζωτικής σημασίας την κινηματική δράση.⁵⁸ Η ιδεολογία είναι ένα από τα συστατικά τα οποία δομούν την ταυτότητα ενός κινήματος. Η διαμόρφωση συλλογικής ταυτότητας είναι εκείνη που δημιουργεί ισχυρούς δεσμούς ανάμεσα στα μέλη, καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο αυτά αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και παράλληλα τον τρόπο που οι εξωτερικοί

⁵⁷ Hrair D. Dekmejian, *Επαναστατημένο Ισλάμ. Ο φονταμενταλισμός στον αραβικό κόσμο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2007, σελ. 109, 110, 147

⁵⁸ Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, «Συγκρουσιακή Πολιτική, Συλλογική Δράση, Κοινωνικά Κινήματα: Μία Αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τεύχος 27 (2006) σελίδες 7-42, σελ. 24, 25

δρώντες και ιδίως το κράτος τα αντιμετωπίζουν και φυσικά η δημιουργία της αποτελεί έναν παράγοντα που ωθεί το κίνημα να προβεί σε διεκδικητική δράση.⁵⁹

Η Μουσουλμανική Αδελφότητα εκπροσώπησε όλες εκείνες τις ομάδες που θεώρησαν άκρως απειλητικά τα φαινόμενα της νεωτερικότητας, του εκσυγχρονισμού, της εκκοσμίκευσης και γενικότερα της εισροής κάθε «ξένου» στοιχείου στις κοινότητές τους. Οι Δυτικές δυνάμεις και η άμεση επιρροή τους σε κυβερνήσεις Αραβικών κρατών είναι αυτές που εκλαμβάνονται ως «σφετεριστές» στις κοινωνίες τους και υπεύθυνες για την ηθική, κοινωνική και πολιτική παρακμή πολλών εξ αυτών. Η κυρίαρχη σύγκρουση που βασάνιζε την ανθρωπότητα σύμφωνα με την κοσμοθεωρία τους ήταν αυτή ανάμεσα στην εδαφική επικράτεια του Ισλάμ (*Dar Al Islam*⁶⁰) και στο βασίλειο του Πολέμου (*Dar Al Harb*) που εκπροσωπούσαν από τη Δύση και οποιαδήποτε άλλη ομάδα δεν παρέμενε πιστή στους Ισλαμικούς νόμους.⁶¹ Η επιστροφή στις θρησκευτικές παραδόσεις μέσω των ιερών κειμένων τους (*Koráni*) αποτελεί την μοναδική λύση για την διατήρηση της αυθεντικότητάς τους και για την προστασία της θρησκευτικής τους ταυτότητας.⁶² Η θρησκεία για τους Ισλαμιστές κατείχε θεμελιώδη ρόλο στην κοινωνική και πολιτική ζωή πράγμα που αποδεικνύεται από την επιθυμία τους για μεταρρύθμιση της κοινωνίας με κύριο οδηγό το νόμο του Θεού, το Κοράνι και κατά συνέπεια η ανάμιξή τους στις πολιτικές υποθέσεις του κράτους δεν αποτέλεσε τίποτα άλλο παρά θρησκευτικό καθήκον. Οι όροι «αναγέννηση» (*tajdid*) και «ρεφορμισμός» ή αλλιώς «μεταρρύθμιση» (*islah*) ως βασικοί πυλώνες πλαισιώνουν την ιδέα της επιστροφής στις ρίζες του Ισλάμ και αποτέλεσαν τον κυρίαρχο ιδεολογικό άξονα τον οποίο υιοθέτησε η Μ. Αδελφότητα όπως και τα περισσότερα Ισλαμιστικά κινήματα.⁶³ Τα στελέχη της αρνούσαν κατηγορηματικά την διαφοροποίηση της θρησκευτικής από την κοσμική εξουσία διότι έτρεφαν την πεποίθηση ότι η ιδέα της εκκοσμίκευσης⁶⁴ που προέρχεται από τις

⁵⁹ Khalil Al Anani, *Inside the Muslim Brotherhood. Religion, Identity and Politics*, Oxford University Press, New York 2016, σελ. 39, 40

⁶⁰ *Dar Al Islam*: Οίκος της Ειρήνης, εκεί όπου ο Ισλαμικός νόμος τίθεται σε απόλυτη ισχύ. Π. Γ. Βατικιώτης, *Ισλάμ και Κράτος*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2002, σελ. 177

⁶¹ Hrair D. Dekmejian, *Επαναστατημένο Ισλάμ. Ο φονταμενταλισμός στον αραβικό κόσμο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2007, σελ. 52, 53

⁶² Jeffrey Haynes, *Θρησκεία και Πολιτική. Μία σύγχρονη επιτομή*, Σειρά: Διεθνείς Σχέσεις, Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2018, σελ. 264, 266

⁶³ John L. Esposito, *Islam: The Straight Path*, Oxford University Press, New York 2011, σελ. 142, 194

⁶⁴ *Εκκοσμίκευση*: ο όρος αναφέρεται στο διαχωρισμό του κράτους από την εκκλησία και στην αποτροπή επέμβασης της κρατικής εξουσίας στις θρησκευτικές υποθέσεις και το αντίστροφο. Andrew Heywood, *Διεθνείς Σχέσεις και Πολιτική στην Παγκόσμια Εποχή*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2013, σελ. 331

δυτικές χώρες του καπιταλισμού και της παγκοσμιοποίησης υπονόμεινε τη δύναμη της θρησκευτικής πίστης και της αφοσίωσης στο «αγνό» Ισλάμ. Το Ισλάμ ήταν για εκείνους η απόλυτη και ολοκληρωμένη καθοδήγηση των πιστών όσον αφορά τον συσχετισμό τους με τους νόμους, τον πολιτισμό, τα ζητήματα ηθικής, τις ανθρώπινες σχέσεις και φυσικά την πολιτική δράση.⁶⁵ Οποιαδήποτε αντίπαλη ιδεολογία όπως φιλελευθερισμός, κομμουνισμός, σοσιαλισμός εκλαμβάνονταν ως μη Ισλαμικές και παράνομες και γι' αυτό απορρίπτονταν ολοσχερώς.⁶⁶

Οι 5 εντολές που πλαισίωναν τον ιδεολογικό λόγο των Αδελφών Μουσουλμάνων της Αιγύπτου αλλά και των μετέπειτα υποομάδων τους ήταν οι εξής:

1. *Ο Θεός είναι ο στόχος μας*
2. *Ο Προφήτης Muhammad είναι το πρότυπό μας.*
3. *Το Κοράνιο είναι ο νόμος μας.*
4. *Το Jihad είναι η ζωή μας.*
5. *Το μαρτύριο είναι η ευχή μας.*⁶⁷

Η αποστολή της οργάνωσης είχε ως κύρια κατεύθυνση την πρακτική εφαρμογή της *Sharia* τόσο σε μικροσκοπικό επίπεδο ενισχύοντας την αφοσίωση των πιστών στο νόμο του Θεού μέσα από το κοινωνικό και εκπαιδευτικό έργο που υλοποιούσε όσο και σε μακροσκοπικό επίπεδο προωθώντας την *Sharia* ως την απόλυτη νόμιμη πηγή εξουσίας που θα μπορούσε να λυτρώσει την Αίγυπτο από την «κακοδαιμονία» στην οποία είχε περιέλθει.⁶⁸ Η αίσθηση του κοινού στόχου της αναμόρφωσης της κοινωνίας και κατά κάποιο τρόπο Ισλαμοποίησής της σε συνδυασμό με την συσπείρωση εναντίον οποιασδήποτε απειλής ήταν αυτά που διαμόρφωσαν την Ισλαμική ταυτότητα και συνεκτικότητα και ώθησαν την οργάνωση να κινητοποιηθεί εκμεταλλευόμενη τις ευκαιρίες που της παρουσιάζονταν σε κάθε χρονική στιγμή.

Η *Dawah*, το κάλεσμα δηλαδή του Ισλάμ, αποτελούσε ένα πολύ σημαντικό κομμάτι της μεθοδολογίας της οργάνωσης προκειμένου να επεκτείνει την ιδεολογική της επιρροή. Αυτό υλοποιούνταν μέσα από μαζικές συγκεντρώσεις συνήθως εν όψει θρησκευτικών αργιών και τελετών είτε στο δρόμο είτε σε τεμένη τα οποία

⁶⁵ Fred Halliday, *Islam and the myth of confrontation. Religion and Politics in the Middle East*, I.B. Tauris Publishers, London 1996, σελ. 116

⁶⁶ Noha Mellor, *Voice of the Muslim Brotherhood. Dawa, Discourse and Political Communication*, Routledge Taylor and Francis Group, London 2008, σελ. 63

⁶⁷ Κωνσταντίνος Γ. Πάτελος, *Το Σύγχρονο Ισλάμ. Η συνάντηση με τη Δύση. Μία ιστορική και πολιτική προσέγγιση*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2006, σελ. 207

⁶⁸ Annette Ranko, *The Muslim Brotherhood and its quest for hegemony in Egypt. State-Discourse and Islamist Counter-Discourse*, University of Hamburg, Germany 2012, σελ. 96

μεταβλήθηκαν σε σημεία στρατολόγησης νέων μελών είτε σε καθημερινούς οικείους χώρους όπως καφεενεία, αθλητικά κέντρα. Προσπαθούσε να ενδυναμώσει το αίσθημα Ισλαμικής αφύπνισης των οπαδών της καθοδηγώντας τους σωματικά και πνευματικά από τη μία και από την άλλη να αυξήσει την εισροή όλο και περισσότερων καινούριων μελών στην οργάνωση με έμφαση στη νέα γενιά. Τα θέματα που συζητούνταν στις συναθροίσεις περιλάμβαναν τη χρήση στοχευμένου θρησκευτικού λεξιλογίου ενώ παράλληλα οι ίδιοι οι ομιλητές επιλέγονταν προσεκτικά ανάλογα με το κοινωνικό, μορφωτικό και οικονομικό υπόβαθρο του κοινού στο οποίο απευθύνονταν κάθε φορά.⁶⁹

Οι Αδελφοί Μουσουλμάνοι χρησιμοποιώντας την ισχύ του θρησκευτικού συναισθήματος και μάλιστα επικαλούμενοι συγκεκριμένα εδάφια από ιερά κείμενα και τα ρητά του Προφήτη αποσκοπούσαν στην αλλαγή της υπάρχουσας πολιτικής κατάστασης και στην εγκαθίδρυση μίας Ισλαμικής κυβέρνησης όπου οι θρησκευτικοί νόμοι θα αντικαθιστούν τους κοσμικούς που κατά τις πεποιθήσεις τους αποδείχθηκαν επί συναπτά έτη πηγή διαφθοράς και παρακμής για τα μουσουλμανικά κράτη. Το θρησκευτικό λεξιλόγιο που χρησιμοποιήθηκε λειτούργησε ως όπλο πολιτικής αντίστασης απέναντι σε καταπιεστικά καθεστώτα και ως μηχανισμός ιδεολογικής προσέλκυσης, εμψύχωσης και κινητοποίησης των λαϊκών μαζών. Η θρησκεία έκανε ανέκαθεν επίκληση στον ψυχικό και συναισθηματικό κόσμο των ανθρώπων με αποτέλεσμα η δύναμη της επιρροής της να είναι πολύ μεγάλη ιδιαίτερα όταν μιλάμε για τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς στην καθημερινότητα των οποίων το κομμάτι της πίστης κατέχει πρωταρχικό ρόλο ήδη από την παιδική τους ηλικία.⁷⁰

Ωστόσο, η αποκωδικοποίηση του σχεδίου Ισλαμικής αναμόρφωσης της κοινωνίας γινόταν αντιληπτή με διαφορετικούς τρόπους. Οι υποστηρικτές του Ισλαμικού ρεύματος διαχωρίζονταν σε ρεφορμιστές και ριζοσπάστες με κριτήριο την μεθοδολογία με βάση την οποία θα υλοποιούνταν οι διαδικασίες Ισλαμοποίησης των κοινωνιών. Η χρυσή εποχή της πρώτης κοινότητας (*Umma*) του Προφήτη Μωάμεθ αποτελούσε τον θρησκευτικό και πολιτικό φάρο για όλους ωστόσο οι μεν πρώτοι συνηγορούσαν υπέρ της μεταρρύθμισης της κοινωνίας βάσει των σύγχρονων πολιτικών συνθηκών και συγκεκριμένα χρησιμοποιώντας μοχλούς πίεσης στα

⁶⁹ Hrair D. Dekmejian, *Επαναστατημένο Ισλάμ. Ο φονταμενταλισμός στον αραβικό κόσμο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2007, σελ. 94, 95

⁷⁰ Mohammed Ayoob, *The Many Faces of Political Islam*, The University of Michigan Press, Michigan 2008, σελ. 10

κυβερνητικά στρώματα με απώτερο στόχο την ανοικοδόμηση της κοινωνίας «από τα κάτω». Χαρακτηριστικό αυτής της μετριοπαθούς στάσης ήταν και η προσπάθεια ανασυγκρότησης της δράσης τους έπειτα από κάθε περίοδο καταστολής.⁷¹

Οι δεύτεροι τάσσονταν ενάντια σε κάθε είδους συμβιβασμό με την πολιτική εξουσία και καλούσαν για την ανατροπή όλων των παράνομων, μη Ισλαμικών και διεφθαρμένων κατά τη γνώμη τους κυβερνήσεων με όπλο τη βία ενσαρκωμένη μέσα από το λεγόμενο *jihad*.⁷² Ο Sayyid Qutb ήταν μία από τις πιο ριζοσπαστικές φιγούρες του 20^{ου} αιώνα που άφησε το στίγμα του στις ιδεολογικές καταβολές πολλών Σουνιτικών κινημάτων τα οποία υιοθέτησαν πιο βίαιες συμπεριφορές μετά από περιόδους έντονης ρήξης με τις κρατικές αρχές. Ο ίδιος έχοντας ολοκληρώσει σπουδές και παραμένει στις ΗΠΑ για αρκετό χρονικό διάστημα επηρεάστηκε μεν από την γοητεία της δυτικής λογοτεχνίας και ποίησης, εκδίδοντας μετέπειτα ένα πλήθος βιβλίων. Από την άλλη πλευρά όμως διαμόρφωσε μία άκρως αρνητική εικόνα για τον πολιτισμό της Δύσης μέσα από τις καθημερινές εμπειρίες που απέκτησε παρακολουθώντας τον τρόπο ζωής και τις συνήθειες των πολιτών εκεί. Συγκεκριμένα άσκησε σκληρή κριτική μέσα από τα έργα που εξέδωσε όσον αφορά την χρήση αλκοόλ, τις σχέσεις μεταξύ αντρών και γυναικών και τις σεξουαλικές συμπεριφορές αυτών μέσα στις δυτικές κοινωνίες. Οι απόψεις του καταδίκαζαν ξεκάθαρα τη Δύση ως το απόλυτο σύμβολο της διαφθοράς, του ηθικού και σεξουαλικού εκτροχιασμού και της απομάκρυνσης από «τα θεία». Ο τρόπος άσκησης της εξουσίας στο δυτικό περιβάλλον ήταν μη Ισλαμικός και πολλές φορές τον ταύτιζε με ένα είδος παγανιστικής έκφρασης.⁷³ Αυτά τα φαινόμενα ήταν εκείνα που εγκυμονούσαν σοβαρούς πολιτισμικούς και θρησκευτικούς κινδύνους ως προς την επιρροή στις μουσουλμανικές χώρες εκ των οποίων πολλές όπως ο ίδιος υποστήριζε είχαν εισέλθει σε κατάσταση πλήρους άγνοιας και παράλληλα ηθικής και θρησκευτικής ανευθυνότητας όπως ακριβώς και οι προ του Προφήτη Μωάμεθ Ισλαμικές κοινωνίες. Η μοναδική μέθοδος που θα οδηγούσε στην επίλυση της κατάστασης αυτής ήταν σύμφωνα με τα λεγόμενά του η εγκαθίδρυση ενός διακυβερνητικού συστήματος βασισμένο στις Ισλαμικές αρχές και αξίες και φυσικά στο Κοράνι. Οι κινητήριοι μοχλοί σε αυτό θα ήταν μία ομάδα γνήσιων μουσουλμάνων που εφαρμόζοντας τον

⁷¹ Olivier Roy, *The Failure of Political Islam*, I.B. Tauris Publishing, London 1994, σελ. 41

⁷² Ι. Θ. Μάζης, *Γεωγραφία του Ισλαμιστικού κινήματος στη Μέση Ανατολή*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2002, σελ.48

⁷³ John L. Esposito, *Islam: The Straight Path*, Oxford University Press, New York 2011, σελ. 126, 127

ιερό πόλεμο (*jihad*) θα κατόρθωναν να νικήσουν την αδικία, τη διαφθορά και την απιστία⁷⁴ από τα οποία διαρκώς απειλούνταν ο μουσουλμανικός κόσμος.⁷⁵ Η υιοθέτηση του *jihad* ως μέθοδος ήταν το στοιχείο που έδινε τη ριζοσπαστική χροιά στους συλλογισμούς και τις προτάσεις του και κατ' επέκταση στη διαμόρφωση των ιδεολογικών εργαλείων μίας πληθώρας οργανώσεων που βρήκαν έμπνευση στο πρόσωπο του Sayyid Qutb.

Η προσωπικότητά του επηρέασε σημαντικά πολλά παρακλάδια της Αιγυπτιακής Μ. Αδελφότητας σχετικά με την προσέγγιση του πολιτικού Ισλάμ και μάλιστα ο ίδιος εντάχθηκε το 1951 σε αυτήν ως επίσημο μέλος της. Τα πολλαπλά βασανιστήρια και η φυλάκιση λόγω κατηγοριών που είχαν απαγγελθεί σε εκείνον όπως και σε πολλά άλλα μέλη για την επιχείρηση δολοφονίας του αξιωματικού Nasser συνέβαλλε στη διόγκωση των ανατρεπτικών θέσεων του ίδιου αλλά και πολλών μελών της Αδελφότητας τα οποία οργανώθηκαν αργότερα σε εξτρεμιστικά παρακλάδια απαντώντας με βία στα κατασταλτικά μέτρα της κυβέρνησης Nasser.⁷⁶

Κατά τη διάρκεια της φυλάκισής του ασχολήθηκε με τη συγγραφή αρκετών βιβλίων με προπαγανδιστικό περιεχόμενο εναντίον του αυταρχικού καθεστώτος. Ένα εξ αυτών με τίτλο *Milestones (Ma'alim fi al-Tariq* στα αραβικά), περιέγραφε τις επεκτατικές δυνατότητες του Ισλάμ το οποίο είχε τη δύναμη να κυριαρχήσει στον κόσμο και να ηγηθεί μίας επανάστασης με παγκόσμια εμβέλεια με απώτερο σκοπό την απελευθέρωση των λαών από υλιστικές, διεφθαρμένες και ατομικιστικές αξίες και συμπεριφορές. Ο Sayyid πίστευε πως ο ηθικός «ξεπεσμός» και η απομάκρυνση από την αληθινή πίστη προσδιόριζε όλες τις κοινωνίες του 20^{ου} αιώνα τις Χριστιανικές, τις Εβραϊκές, τις κομμουνιστικές τις οποίες χαρακτήριζε ως *jahilli* (κοινωνίες «άγνοιας»).⁷⁷ Συμπεραίνουμε λοιπόν πως δεν μιλούσε απλώς για την επαναφορά των πρώτων Ισλαμικών αρχών και πρακτικών στην Αίγυπτο αλλά και σε άλλα μουσουλμανικά κράτη επειδή απλώς διοικούνταν από εκκοσμικευτικά πολιτεύματα. Αντιθέτως έκανε λόγο για ένα μαχητικό Ισλάμ που θεωρούσε πως έχει

⁷⁴ Η κατάσταση αυτή που χαρακτήριζε τις προ-ισλαμικές κοινωνίες ως κοινωνίες άγνοιας και βαρβαρότητας ονομάστηκε *jahiliyya* (όρος που υπάρχει στο Κοράνι). Επίσης, ο όρος *takfir* αναφέρεται στην δήλωση ενός ατόμου ότι είναι αφοσιωμένος στο Ισλάμ ενώ στην πραγματικότητα δεν είναι. Ο Sayyid Qutb έκανε συχνά χρήση της λέξης *takfir* (όπως και *kafir*=άπιστος, προδότης) για να περιγράψει αυτή την κατάσταση. Olivier Roy, *The Failure of Political Islam*, I.B. Tauris Publishing, London 1994, σελ. 41, 42

⁷⁵ Βλ. σημείωση 73, σελ. 128

⁷⁶ Βλ. σημείωση 73, σελ. 128

⁷⁷ John Calvert, *Sayyid Qutb and the Origins of Radical Islamism*, Hurst and Company Publications, London 2010, σελ. 217, 222

τη δυνατότητα να επηρεάσει καθολικά τις κοινωνίες του κόσμου και να τις βγάλει από την κακοδαιμονία τους.

Το κίνημα των Αδελφών ήταν και συνεχίζει να είναι ένα βαθιά ιδεολογικό κίνημα, οι θέσεις όμως που πρεσβεύει χαρακτηρίζονται από ένα μεγάλο βαθμό αοριστίας με αποτέλεσμα να παρουσιάζουν μεγαλύτερη ευελιξία ως προς την υιοθέτηση των στρατηγικών που ακολουθούν και ως προς κρίσιμα θέματα όπως αυτά της πολιτικής συμμετοχής και της σχέσης τους με τις κοινοβουλευτικές εκλογές αλλά και ζητήματα συμβατότητας με τη δημοκρατία.⁷⁸ Οι δημοκρατικές ιδέες είναι αμφίβολο για το αν αποτέλεσαν γνήσια ιδεολογική αφομοίωση από την Αδελφότητα.

4.5. Αιτήματα-διεκδικήσεις

Οι διεκδικήσεις του κινήματος των Αδελφών Μουσουλμάνων μπορούν να χωριστούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει την πολιτισμική διάσταση των αιτημάτων τους η οποία σχετίζεται με την προβληματικής φύσεως σχέση που ανέπτυξαν οι Ισλαμιστές με τη Δύση και ευρύτερα με τον αντίκτυπο του φαινομένου της νεωτερικότητας. Είναι αναντίρρητο άλλωστε πως η ραγδαία έλευση του εκσυγχρονισμού μεταπολεμικά σε όλο τον Αραβικό κόσμο απέκτησε πολιτισμική χροιά. Η δεύτερη κατηγορία αφορά μία μορφή αποστέρησης κοινωνικοπολιτικής και οικονομικής φύσης η οποία αντανάκλα την αποτυχημένη απόπειρα εκσυγχρονισμού τόσο του φιλολαϊκού (με εκπρόσωπο τον συνταγματάρχη Nasser) όσο και του φιλελεύθερου (με εκπροσώπους τους κυβερνήτες Sadat και Mubarak). Η αναποτελεσματικότητα των κυβερνητικών πρακτικών να παρέχουν στον Αιγυπτιακό λαό κοινωνική ισότητα, παραχώρηση πολιτικών ελευθεριών και οικονομική ευημερία λειτούργησαν ως αντιπροσωπευτικά της παρακμής της χώρας με ειδική αναφορά στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Τα αιτήματα αυτά ερμηνεύονται μέσω του Ισλαμικού κώδικα και η βαθύτερη αιτία τους αποδίδεται στον εκκοσμικευτικό χαρακτήρα των καθεστώτων που ηγούνται της χώρας και στο γεγονός ότι η θρησκευτική παρακμή τους επιφέρει παρακμή και στους υπόλοιπους τομείς της καθημερινής ζωής καθώς για τους Ισλαμιστές όπως προαναφέρθηκε δεν

⁷⁸ Khalil Al Anani, *Inside the Muslim Brotherhood. Religion, Identity and Politics*, Oxford University Press, New York 2016, σελ. 112

τίθεται θέμα διαχωρισμού της θρησκείας από το κράτος. Το Ισλάμ θεωρούνταν ο μοναδικός δρόμος που θα μπορούσε να λειάνει τον ιδεολογικό και πολιτικό αποπροσανατολισμό στον οποίο είχαν περιέλθει οι πολίτες εφόσον μπορούσε να δώσει μία διαφορετική οπτική στα κρίσιμα ζητήματα που απασχολούσαν την κοινωνία και προέρχονταν κατά τις πεποιθήσεις των Αδελφών από την απομάκρυνση από τον ευλαβικό Ισλαμικό τρόπο ζωής, χωρίς μάλιστα να επιδέχεται η αντίληψη αυτή κανένα περιθώριο αμφισβήτησης.⁷⁹ Αξιοπρόσεκτο είναι ότι ο ζήλος του κινήματος για την προώθηση της ιδέας «Το Ισλάμ είναι η λύση» παρέμεινε σε επίπεδο θεωρητικό καθώς η Αδελφότητα δεν προσδιόριζε ακριβώς τους τρόπους με τους οποίους θα μπορούσε να εφαρμοστεί στην πράξη ο Ισλαμικός νόμος και να περικλείει όλους τους τομείς της κοινωνίας γεγονός το οποίο θα αποτελέσει πρόβλημα στην μετέπειτα κοινοβουλευτική τους παρουσία.

Οι διεκδικήσεις που προαναφέρθηκαν δεν αποδεικνύονται επαρκείς ώστε να μπορούν να κινητοποιούν την Ισλαμιστική οργάνωση. Μόνο στις περιπτώσεις που αναδύονται ευκαιρίες και μεταφράζονται ορθά από τους διεκδικητές μπορούν ευκολότερα να οδηγήσουν σε κινητοποίηση. Αυτή είναι και η ουσία της συγκρουσιακής δράσης. Η διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής και η ανεκτικότητα που επέδειξαν οι κυβερνήσεις από το 1970 και μετά έδωσαν την δυνατότητα στα αιτήματα της οργάνωσης να ακουστούν και να μετουσιωθούν σε πολιτικό λόγο έστω και υπό προϋποθέσεις. Η πολιτική επιχειρηματολογία της οργάνωσης βρήκε τον χώρο να εκφραστεί τόσο μέσω της επανέκδοσης της εφημερίδας της *Al Dawa* όσο και μέσω των στενών συμμαχικών δεσμών που ανέπτυξε με τους πανεπιστημιακούς κόλπους μέσα από την δημιουργία κοινωνικοοικονομικών δικτύων. Ο χώρος αυτός προσφέρθηκε κυρίως από τον πρόεδρο Sadat στους Ισλαμιστές με σκοπό αφενός να καταπολεμηθεί οποιαδήποτε σοσιαλιστική ή Νασσερική επιρροή είχε απομείνει και αφετέρου να χρησιμοποιήσει το Ισλάμ ως εργαλείο νομιμοποίησης της εξουσίας του.⁸⁰ Η άρθρωσή του πολιτικού τους λόγου συνεχίστηκε και στην επόμενη κυβερνητική περίοδο επί Mubarak όπως θα δούμε λόγω και των δυτικών πιέσεων για φιλελευθεροποίηση του πολιτικού χώρου.

⁷⁹ Πάνος Δ. Κουργιώτης, *Η Πρώτη Νιότη του Ισλαμισμού. Ανακαλύπτοντας την Μουσουλμανική Αδελφότητα και τον κόσμο της (1928-1948)*, Εκδόσεις Ζήτρος, Αθήνα 2016, σελ. 101, 102, 287, 288

⁸⁰ Mohammed Ayoob, *The Many Faces of Political Islam*, The University of Michigan Press, Michigan 2008, σελ. 77

Κεφάλαιο 5

5.1. Η αλληλεπίδραση της οργάνωσης με το πολιτικό σκηνικό της Αιγύπτου

Οι δεκαετίες 1940 έως 1960 χαρακτηρίστηκαν από την ταραχώδη σχέση των Αδελφών Μουσουλμάνων με την εξουσία, αρχικά με το μοναρχικό καθεστώς (1940-1950) και έπειτα με την στρατιωτική κυβέρνηση με επικεφαλής τον συνταγματάρχη Gamal Abdel Nasser (1952-1970). Οι τρεις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα συνοδεύτηκαν αρχικά από μία ήπιας μορφής αλληλεπίδραση ανάμεσα στην οργάνωση και στον πρόεδρο Anwar Sadat και εν συνεχεία ξεκίνησε η έντονη συγκρουσιακή σχέση που αναπτύχθηκε μεταξύ των Ισλαμιστικών οργανώσεων και της κυβέρνησης Hosni Mubarak. Η δεκαετία 1970-1980 αποτελεί κομβικό σημείο διότι η Αδελφότητα αρχίζει να πραγματοποιεί μία στροφή όσον αφορά την πολιτικοποίησή της και τους μηχανισμούς με τους οποίους σχετίζεται με την κυβέρνηση. Αυτή η αλλαγή προέρχεται τόσο από εξωτερικούς όσο και από εσωτερικούς παράγοντες. Ως εξωτερικό παράγοντα ορίζουμε το βαθμό προσβασιμότητας στο πολιτικό σύστημα και τον τρόπο που επιλέγει μία κυβέρνηση να διαχειριστεί την πολιτική εναντίωση σε συνδυασμό και με την στάση των διεθνών δυνάμεων όπως οι ΗΠΑ. Οι εσωτερικοί παράγοντες σχετίζονται με την μεταστροφή των προτεραιοτήτων και των στόχων της οργάνωσης οι οποίοι είναι σε θέση να λειτουργήσουν συμπληρωματικά στον επαναπροσδιορισμό της ταυτότητάς της εντός της πολιτικής ζωής. Ο 21^{ος} αιώνας στιγματίζεται όπως θα διαπιστώσουμε από πολλαπλές αναταραχές με κοινό παρονομαστή αφενός την γενικευμένη δυσaréσκεια του Αιγυπτιακού λαού από την τριακονταετή προεδρία Mubarak και αφετέρου την προσπάθεια των Αδελφών να εισχωρήσουν στην κοινοβουλευτική ζωή και να καταστούν αρωγοί της κοινωνικοπολιτικής μεταρρύθμισης της χώρας, υπό το πρίσμα του ευρύτερου εξεγερσιακού κλίματος στη Μέση Ανατολή.

5.2. Η οργάνωση υπό την διακυβέρνηση Nasser (1952-1970) - Συρρίκνωση πολιτικών ευκαιριών

Η ανατροπή της μοναρχίας (23 Ιουλίου 1952) από την ομάδα των Ελεύθερων Αξιωματικών με επικεφαλής τον συνταγματάρχη Gamal Abdel Nasser αποτέλεσε κομβικό σημείο για την εξέλιξη των πραγμάτων καθώς σηματοδότησε την μετάβαση σε μία νέα εποχή επιδρώντας καταλυτικά στην σύγχρονη πολιτική ιστορία της Αιγύπτου. Για πρώτη φορά η εξουσία πέρασε στα χέρια Αιγύπτιου προέδρου ο οποίος εκπροσώπησε την πολιτική αλλαγή με κύριο γνώμονα το παναραβικό συμφέρον. Η κυβέρνηση Nasser επεδίωξε την προώθηση εθνικιστικών ιδεών και την υιοθέτηση μίας αντιιμπεριαλιστικής ρητορικής ενώ ταυτόχρονα επικεντρώθηκε στην εφαρμογή φιλολαϊκών μέτρων όπως ήταν η δημιουργία δομών κράτους πρόνοιας και η οικονομική ανακούφιση των ασθενέστερων τάξεων ενισχύοντας τόσο την λαϊκιστική ροπή του χαρακτήρα του καθεστώτος όσο και τον παρεμβατικό ρόλο της κρατικής εξουσίας σε όλους σχεδόν τους τομείς του δημόσιου βίου, μοχλό στον οποίο θα στηριζόταν κατά κύριο λόγο η οικονομική άνθιση της χώρας. Επέλεξε να ενσωματώσει ένα μεγάλο αριθμό εργατικών ενώσεων αφήνοντας ωστόσο στο περιθώριο άλλες ανεξάρτητες ομάδες όπως οι θρησκευτικές. Το 1956 συγκεκριμένα απαγόρευσε τη λειτουργία όλων των θρησκευτικών δικαστηρίων στην Αίγυπτο όπως επίσης και τις ιδιωτικές θρησκευτικές χορηγίες ενώ παράλληλα επέκτεινε τη σφαίρα ελέγχου σε όλα τα τεμένη που αποτελούσαν χώρους ιδεολογικής μύησης των Ισλαμιστών. Η Αδελφότητα αποτέλεσε ισχυρό πολιτικό αντίπαλο καθώς όχι μόνο εξέφραζε διαφορετική πολιτική θέση σε ζητήματα εξουσίας αλλά η ιδεολογία της έβρισκε απήχηση στις μεσαίες και χαμηλότερες λαϊκές τάξεις, η υποστήριξη των οποίων ήταν απαραίτητη για την εφαρμογή του σοσιαλιστικού μοντέλου διακυβέρνησης του Nasser.⁸¹ Πέραν αυτού όμως, η Ισλαμική θρησκεία δέχτηκε μία μορφή υπονόμησης και έγινε αντιληπτή από την κυβέρνηση ως ένα σχεσιακό πλαίσιο αποκλειστικά ανάμεσα στο Θεό και τον άνθρωπο και όχι το ευρύτερο σύνολο της κοινωνίας. Ο ρόλος της αποδυναμώθηκε και αποσυνδέθηκε στην ουσία από την εθνική ταυτότητα των Αιγυπτίων όπως επίσης και από τα σοβαρά ζητήματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής που απασχολούσαν το κράτος.⁸²

⁸¹ Katerina Dalacoura, *Islam, Liberalism and Human Rights*, I. B. Tauris, London 2007, σελ. 118, 119

⁸² Tarek Osman, *Egypt on the Brink. From the Rise of Nasser to the Fall of Mubarak*, Yale University Press, London 2011, σελ. 89

Η περιθωριοποίηση των πολιτικών δικαιωμάτων και ελευθεριών ήταν εμφανής σε όλη τη διάρκεια της προεδρίας του. Το 1953 με σκοπό να εξαλείψει κάθε μορφή πολιτικής διαφοροποίησης εξέδωσε νομοθετικό διάταγμα σύμφωνα με το οποίο καταργείται η λειτουργία όλων των πολιτικών κομμάτων πολλά εκ των οποίων συνέχισαν να δρουν παράνομα. Όσον αφορά την Μουσουλμανική Αδελφότητα αρχικά δεν απαγορεύτηκε η λειτουργία της διότι τυπικά δεν θεωρούνταν μία πολιτική αλλά κυρίως μία θρησκευτική οργάνωση. Παρ' όλα αυτά, ένα χρόνο μετά με αφορμή την επιχείρηση δολοφονίας του ίδιου αποφάσισε να προχωρήσει στην ολική καταστολή των μελών. Παράλληλα, ανέβαλε τη διεξαγωγή των κοινοβουλευτικών εκλογών για μεγάλο χρονικό διάστημα. Το αποτέλεσμα ήταν να παραμείνει η Αίγυπτος ένα κράτος με μονοκομματικό σύστημα και απουσία πολιτικού πλουραλισμού, με την Ισλαμική θρησκεία να κατέχει μία εμφανώς υποβαθμισμένη θέση μέσα στην κοινωνία και με την ύπαρξη μίας μυστικής αστυνομίας που καλλιεργούσε αισθήματα φόβου και τρομοκρατίας στο εσωτερικό της χώρας ενώ αξιοσημείωτο είναι πως σημειώθηκε σταδιακή εξάλειψη οποιασδήποτε μορφής πολιτικού ακτιβισμού από το διάστημα 1954 έως 1967.⁸³

Η περίοδος διακυβέρνησης του Nasser αποδεικνύεται για την Αδελφότητα η πιο σκοτεινή στιγμή για την πορεία της καθώς προκάλεσε όχι μόνο την σχεδόν ολική της εξαφάνιση από το πολιτικό σκηνικό για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα έπειτα από την εφαρμογή καταστολής αλλά όξυνε και το ιδεολογικό της σχίσμα ασκώντας διαφορετική επίδραση στα μέλη της τα οποία αφού ερμήνευσαν με διαφορετικό τρόπο τα δεδομένα που υπήρξαν, χωρίστηκαν σε δύο μεγάλες ομάδες. Τα περισσότερα μέλη που ήταν τα παλαιότερα και χαρακτηρίζονταν από πιο συντηρητικές πεποιθήσεις αντιμετώπισαν τα κατασταλτικά μέτρα ως κινητήριο δύναμη ώστε να ενδυναμώσουν ακόμα περισσότερο τον πυρήνα της οργάνωσης και να ακολουθήσουν τακτικές που θα της εξασφάλιζαν αποφυγή μίας επόμενης πιθανής καταπίεσης, υποστηρίζοντας την ανάγκη για ριζική μεταρρύθμιση του συστήματος με γνώμονα τα Ισλαμικά δεδομένα και διάθεση συνεργασίας με την επόμενη στη διαδοχή κυβέρνηση. Ο τότε ηγέτης της οργάνωσης Hassan Al Hudaybi ήταν καταλυτικός παράγοντας ως προς την απόρριψη της χρήσης βίας σαν πολιτική τακτική. Το ριζοσπαστικό κομμάτι από την άλλη πλευρά εκπροσωπούμενο από τους

⁸³ Carrie Rosefsky Wickham, *Mobilizing Islam. Religion, Activism and Political Change in Egypt*, Columbia University Press, New York 2002, σελ. 23, 29

νεότερους ηλικιακά εξέλαβε τα αυστηρά κυβερνητικά μέτρα ως σοβαρή απειλή θεωρώντας ότι το κόστος της αδράνειας ήταν μεγαλύτερο από το κόστος της δράσης. Αντιμετώπισε την καταστολή ως την αφετηρία μίας βίαιης επανάστασης την οποία πίστευε πως είχε καθήκον να διεξάγει μέσα από τη δημιουργία εξτρεμιστικών ομάδων που ξεκίνησαν να ανεξαρτητοποιούνται από την αρχική μήτρα πρεσβεύοντας ως μοναδική λύση τη διεξαγωγή ιερού πολέμου (*jihad*) εναντίων απίστων ομάδων και κυβερνήσεων. Μερικές από αυτές τις νεοσύστατες οργανώσεις ήταν η *Islamic Jihad*, η *Jamaa Islamiya* και η *Takfir wa al Hijra* οι οποίες επιχείρησαν βιαίως να ανατρέψουν το καθεστώς υπό τον Anwar Al Sadat τη δεκαετία του 1970 (εν όψει και της δυτικά υποκινούμενης συνθήκης ειρήνης ανάμεσα στην Αίγυπτο και το Ισραήλ που εξόργισε ένα μεγάλο μέρος των Ισλαμιστών).⁸⁴

Με εξαίρεση το εξτρεμιστικό της παρακλάδι η Μ. Αδελφότητα ως επί το πλείστον αντιμετώπισε την συρρίκνωση της πολιτικής δραστηριοποίησής της και την απαγόρευση της λειτουργίας της σαν ένα πολύτιμο εργαλείο και όχι ως απειλή το οποίο χρησιμοποίησε ως βάση για να συσπειρώσει περισσότερο τα μέλη της και να εξασφαλίσει την επιβίωσή της στην πολιτική αρένα. Η καταστολή ειδικότερα λειτούργησε με θετικό πρόσημο για τους πιο μετριοπαθείς και για το λόγο ότι η φυλάκιση και τα πολλαπλά βασανιστήρια που υπέστησαν πολλά μέλη ενίσχυσαν την ιδέα της θυσίας στο όνομα του Ισλάμ καλλιεργώντας κατ' αυτό τον τρόπο ένα κλίμα μεγαλύτερης συμπάθειας και υποστήριξης από την πλευρά των λαϊκών μαζών με αποτέλεσμα την αύξηση τόσο των νέων μελών που στρατολογούνταν όσο και των ένθερμων υποστηρικτών του κινήματος.⁸⁵

5.3. Η οργάνωση υπό την διακυβέρνηση Sadat (1970-1981) - Διεύρυνση πολιτικών ευκαιριών

Με τον θάνατο του προέδρου Nasser το 1970 εγκαινιάστηκε μία νέα πολιτική εποχή για τους Αιγύπτιους. Ο Anwar Al Sadat ανέλαβε τα ηνία της χώρας εγκαθιδρύοντας ένα είδος αυταρχικής κυβέρνησης με στοιχεία φιλελεύθερου εκσυγχρονισμού τόσο

⁸⁴ Holger Albrecht, *Raging against the machine. Political Opposition under Authoritarianism in Egypt*, Syracuse University Press, New York 2013, σελ. 98

⁸⁵ Khalil Al Anani, *Inside the Muslim Brotherhood. Religion, Identity and Politics*, Oxford University Press, New York 2016, σελ. 135, 136, 142

στον τομέα της πολιτικής όσο και της οικονομίας και εφαρμόζοντας φιλοϊσλαμικές πολιτικές. Οι κρατικοποιήσεις επιχειρήσεων και τραπεζών, η κρατική παρεμβατικότητα, το μονοκομματικό σύστημα και η μηδενική ανοχή αντίπαλων πολιτικών αλλά και θρησκευτικών ομάδων δεν αποτελούσαν πλέον χαρακτηριστικά της νέας κυβέρνησης της χώρας η οποία ευνόησε την κομματική πολυφωνία τοποθετώντας στην εκλογική σκηνή τρεις βασικές παρατάξεις: το κεντρώο Σοσιαλιστικό Εργατικό κόμμα, το Φιλελεύθερο κόμμα και το αριστερό Προοδευτικό Ενωτικό κόμμα. Με αυτό τον τρόπο προχώρησε ένα βήμα περαιτέρω προς την σταδιακή φιλελευθεροποίηση της χώρας εισάγοντας αυτό το είδος περιορισμένου πολιτικού πλουραλισμού.⁸⁶

Το κίνημα των Αδελφών Μουσουλμάνων έχοντας βιώσει φάσεις καταστολής και σύγκρουσης με τις κυβερνήσεις επανήλθε κάτω από το καθεστώς του Sadat, μία από τις πρώτες ενέργειες του οποίου ήταν να αποφυλακίσει τα μέλη της οργάνωσης και να προσπαθήσει παράλληλα να κερδίσει την απαραίτητη νομιμότητα της εξουσίας του και την εμπιστοσύνη ενός αποπροσανατολισμένου λαού.⁸⁷

Το Ισλάμ αποτέλεσε για τον πρόεδρο Sadat ένα εργαλείο νομιμοποίησης και εδραίωσης της εξουσίας του μέσα από την καθιέρωσή του ως την επίσημη θρησκεία του Αιγυπτιακού κράτους και της *Shariah* ως μία εκ των βασικών πηγών του δικαϊκού συστήματος στο Σύνταγμα που θεσπίστηκε το 1971.⁸⁸ Όσον αφορά τις Ισλαμιστικές οργανώσεις, ο Sadat ακολούθησε την στρατηγική της ανοχής και τελικά ενσωμάτωσής τους προχωρώντας στην απελευθέρωση των μελών της Μ. Αδελφότητας από τις φυλακές και δίνοντάς τους χώρο στη νέα πολιτική σκηνή. Αξίζει να σημειωθεί πως διέταξε την απαγόρευση επιβολής ποινών σε ανθρώπους και ομάδες εξαιτίας των πολιτικών ή θρησκευτικών πεποιθήσεών τους. Αν και δεν σκόπευε να νομιμοποιήσει την Αδελφότητα, ωστόσο αναγνώρισε το μέγεθος της επιρροής που αυτή ασκούσε σε μεγάλο εύρος της κοινωνίας γι' αυτό και τους παραχώρησε πολιτικές ελευθερίες τις οποίες είχαν στερηθεί για μεγάλο διάστημα. Η συγκεκριμένη απόφαση είχε ιδιαίτερη στρατηγική σημασία καθώς μέσα από αυτήν αποσκοπούσε να εξαλείψει κάθε ιδεολογικό κατάλοιπο που ήταν ιδίον της προηγούμενης κυβέρνησης δίνοντας μεγαλύτερη βαρύτητα στην προώθηση των

⁸⁶ Hesham Al Awadi, *In Pursuit of Legitimacy. The Muslim Brothers and Mubarak 1995-2000*, Tauris Academic Studies, London 2004, σελ.36

⁸⁷ Annette Ranko, *The Muslim Brotherhood and its quest for hegemony in Egypt. State-Discourse and Islamist Counter-Discourse*, University of Hamburg, Germany 2012, σελ. 68

⁸⁸ Βλ. σημείωση 87, σελ. 53

Ισλαμικών αρχών οι οποίες στο εξής θα είχαν πιο ενεργό ρόλο στο πολιτικό πεδίο. Η οργάνωση ξεκίνησε ξανά να δημοσιεύει την εφημερίδα της μέσω της οποίας προωθούσε το ιδεολογικό της έργο, επαναλειτούργησαν τα κεντρικά της γραφεία και τα μέλη της απέκτησαν την ευκαιρία να διοργανώνουν δημόσιες ομιλίες και εκδηλώσεις τόσο στους δρόμους όσο και στα τεμένη όπως συνήθιζαν να κάνουν πριν υποστούν τους διωγμούς.⁸⁹ Η εφαρμογή της ομαλής τους ένταξης στην κοινωνικοπολιτική ζωή της χώρας και η ταυτόχρονη προώθηση των Ισλαμικών ιδεών από την κυβέρνηση λειτούργησαν συνδυαστικά με την εμπειρία της καταστολής οδηγώντας στην υιοθέτηση ήπιας συμπεριφοράς από τους μετριοπαθείς Αδελφούς με πρωταρχικό τους πλέον μέλημα την επιβίωση της οργάνωσης και την αποφυγή οποιασδήποτε βίαιης αλληλεπίδρασης με την κρατική εξουσία η οποία θα μπορούσε εύκολα να οδηγήσει σε μία ακόμη απαγόρευση της λειτουργίας τους και στην απώλεια της πολιτικής τους υπόστασης.

Η μετατροπή του πολιτεύματος από αυταρχικό σε ημι-αυταρχικό και η σταδιακή φιλελευθεροποίηση του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος υπό τον πρόεδρο Sadat δημιούργησε νέα δεδομένα και διευρυμένες ευκαιρίες για τα Ισλαμιστικά κινήματα. Η εμφάνιση Ισλαμικών δικτύων στο πλαίσιο της κυβερνητικής διαλλακτικότητας λειτούργησε ως μία καθοριστική ευκαιρία για πολιτική συμμετοχή χαμηλού ρίσκου κατά τη διάρκεια της προεδρίας του.

5.4. Ο ρόλος των συμμαχικών δικτύων

Η δημιουργία άτυπων δικτύων εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο των πολιτικών δομών που σχετίζονται με την εδραίωση ενός κινήματος και διευκολύνουν το βαθμό κινητοποίησης των μελών. Τα κοινωνικά κινήματα συνήθως επιδιώκουν να αποκτήσουν ένα εναλλακτικό πλαίσιο το οποίο θα περικλείει τις δράσεις τους με σκοπό να κάνουν αισθητή την θέση τους στην κοινωνία και να οικοδομήσουν την πολιτική τους ταυτότητα. Ειδικότερα από τη στιγμή που αναπτύσσονται και δρουν μέσα σε ένα αυταρχικό περιβάλλον και το κόστος της πολιτικής συμμετοχής τους είναι αρκετά υψηλό, η ύπαρξη των κατάλληλων συμμαχικών δικτύων είναι σε θέση

⁸⁹ Hesham Al Awadi, *In Pursuit of Legitimacy. The Muslim Brothers and Mubarak 1995-2000*, Tauris Academic Studies, London 2004, σελ. 36, 37

να συμβάλλει στην καθιέρωση μίας συλλογικής ταυτότητας, στην προώθηση των συμφερόντων και των ιδεών τους και τελικά στην ευκολότερη επιβίωσή τους σε μία περιορισμένη πολιτική πραγματικότητα.⁹⁰ Κάνοντας λόγο για δίκτυα αναφερόμαστε στις άτυπες οργανώσεις που στηρίζονται στην ανάπτυξη διαπροσωπικών σχέσεων και λειτουργούν εκτός του επίσημου κοινωνικοπολιτικού πλαισίου δηλαδή μέσα από οικείους καθημερινούς χώρους άμεσης πρόσβασης των πολιτών. Η Μουσουλμανική Αδελφότητα σε μία προσπάθεια να θεσμοποιήσει την ταυτότητά της εντός του κοινωνικού ιστού και να παραμείνει ενεργή κατάφερε να δημιουργήσει ένα διευρυμένο σύμπλεγμα άρτια οργανωμένων ομάδων μέσα από τις οποίες διέδιδε το Ισλαμικό μήνυμα, συντόνιζε τις δράσεις της και προωθούσε τον εαυτό της ως σύμβολο λαϊκής εκπροσώπησης. Συγκεκριμένα αξιοποίησε και επάνδρωσε τους χώρους των σχολείων, των νοσοκομείων, των ιερών λατρευτικών χώρων, των κέντρων παροχής ανθρωπιστικών υπηρεσιών, των μεταναστευτικών κέντρων και των εργατικών και φοιτητικών ενώσεων με τις οποίες συνδέθηκε στενά. Η παρουσία τέτοιων δικτύων έχει αποδειχθεί ιδιαίτερα ωφέλιμη για την πορεία των κινημάτων, καθώς είναι σε θέση να διαμορφώνουν ταυτότητες και να τονώνουν τα αισθήματα ομαδικότητας και αλληλεγγύης ανάμεσα στα άτομα παρέχοντάς τους υψηλά επίπεδα αυτοπεποίθησης και ενεργοποίησης ειδικά όταν τα κινήματα έρχονται αντιμέτωπα με απειλητικές για την εξέλιξη τους συνθήκες. Αποτελούν στην ουσία ένα παράλληλο σύστημα ως προς τον επίσημο χώρο πρόσβασης στην άσκηση πολιτικής και τη λήψη αποφάσεων.⁹¹

Τα τεμένη ειδικότερα εξασφάλιζαν ένα μεγάλο πλεονέκτημα για την οργάνωση διότι εκτός από τόπος θρησκευτικής λατρείας λειτούργησαν ως ζωτικός χώρος για το κίνημα παρέχοντας ένα αίσθημα οικειότητας και ασφάλειας. Αποτέλεσαν δεξαμενή στρατολόγησης και εκπαίδευσης των νέων μελών που εισέρχονταν στην οργάνωση, μέρος μαζικών συναθροίσεων και ομιλιών με στόχο την μύηση των πολιτών στην Ισλαμική ιδεολογία και το όραμα των Αδελφών. Οι ομιλητές μπορούσαν να εκφράσουν ανοιχτά τις πεποιθήσεις τους και να ασκήσουν σκληρή κριτική στο εκάστοτε καθεστώς χωρίς να διακατέχονται από το φόβο της επίθεσης είτε σωματικής είτε λεκτικής εναντίον τους εφόσον ο χώρος που βρίσκονταν ήταν ιερός. Στον ίδιο

⁹⁰ Noha Mellor, *Voice of the Muslim Brotherhood. Dawa, Discourse and Political Communication*, Routledge Taylor and Francis Group, London 2008, σελ. 2, 3

⁹¹ Quintan Wiktorowicz, *Islamic Activism. A Social Movement Theory Approach*, Indiana University Press, Indiana 2004, σελ. 153-155

βαθμό εξαλειφόταν και η απειλή εισβολής των κρατικών αρχών καθώς τα τεμένη ήταν τα μοναδικά σημεία που ήταν ασφαλή σε σχέση με πιθανές κυβερνητικές εφόδους.⁹²

Η συμβολή των δικτύων έγινε ορατή και μέσω της διείσδυσης της οργάνωσης στους κόλπους των πανεπιστημίων κατά την δεκαετία του 1970-80 και των στενών δεσμών που ανέπτυξε με τους φοιτητές και απόφοιτους που προέρχονταν από τα χαμηλότερα και μεσαία κοινωνικά στρώματα παρέχοντάς τους υλικά, ψυχολογικά και συναισθηματικά οφέλη. Η οργάνωση κατάφερε να επικοινωνήσει το Ισλαμικό μήνυμα αντανakλώντας το πάνω στην συσσωρευμένη και πολυεπίπεδη δυσανεξία της νέας γενιάς. Η Ισλαμική ιδεολογία και κυρίως ο συμβολισμός της *Dawa* (κάλεσμα) νοηματοδοτήθηκε μέσα από τα οικονομικά και πολιτισμικά βιώματα των νέων πανεπιστημιακών αποφοίτων τα οποία μεταφράζονταν σε αιτήματα. Η οικονομική κακουχία στην οποία είχε περιέλθει το κράτος (λόγω και των υψηλών δαπανών στον αμυντικό τομέα εν όψει του αραβοϊσραηλινού πολέμου του '73), οι αυξανόμενοι δείκτες ανεργίας και η ελαχιστοποίηση των πολιτικών δικαιωμάτων ήταν ζητήματα που απασχόλησαν έντονα τους νέους της εποχής με αποτέλεσμα να βρίσκονται σε αναζήτηση ενός κοινού σκοπού και ενός περιβάλλοντος που θα τους παρέχει σταθερότητα σε όλους τους τομείς. Η απογοήτευση σε σχέση με τα οικονομικά της χώρας εντάθηκε ακόμα περισσότερο έπειτα από την υιοθέτηση μία σειράς οικονομικών μέτρων (*Al Infitah*) από την κυβέρνηση τα οποία ενθάρρυναν την υλοποίηση ξένων επενδύσεων στη χώρα και έδωσαν το πράσινο φως για περαιτέρω εξάρτηση της Αιγύπτου από τον Δυτικό παράγοντα. Κατά συνέπεια, η οικονομική θέση των μεσαίων και χαμηλότερων τάξεων επιδεινώθηκε και οι Αδελφοί αξιοποίησαν το γεγονός αυτό για να ισχυροποιήσουν τη σημασία του Ισλάμ, το οποίο εκφράστηκε ως η μοναδική λύση που θα μπορούσε κάλλιστα να ανακουφίσει την οικονομική δυσφορία των στρωμάτων αυτών όπως επίσης και να προσφέρει μία επαναστατική μεταρρύθμιση στα θεμέλια του κοινωνικοπολιτικού γίγνεσθαι.⁹³ Στην ουσία η Ισλαμιστική ιδεολογία έδωσε φωνή σε όλους τους νέους που βίωναν μία κατάσταση αποστέρησης τόσο υλικής όσο και πνευματικής ενώ την ίδια στιγμή τους έκανε να αισθάνονται ότι ανήκουν σε μία κοινότητα και ότι αποκτούν ένα είδος

⁹² Ziad Munson, «Islamic Mobilization. Social Movement Theory and the Egyptian Muslim Brotherhood», *The Sociological Quarterly*, Vol. 42, No 4 (2001), σελίδες 487-510, σελ. 26, 27

⁹³ Tarek Osman, *Egypt on the Brink. From the Rise of Nasser to the Fall of Mubarak*, Yale University Press, London 2011, σελ.91

συλλογικής ταυτότητας.⁹⁴ Η συμμετοχή των νέων στα Ισλαμικά δίκτυα φαινόταν για εκείνους περισσότερο αποτελεσματική από την κινητοποίηση στους δρόμους αναφορικά με το επίπεδο βελτίωσης του βιοτικού τους επιπέδου και την δυνατότητα έκφρασης των αιτημάτων τους.

5.5. Η οργάνωση υπό την διακυβέρνηση Mubarak (1981-2000)

Με τον θάνατο του Sadat (ο οποίος δολοφονήθηκε το 1981 από μέλη της Ισλαμιστικής οργάνωσης *Tanzim Al Jihad*, ένα εξτρεμιστικό παρακλάδι των Αδελφών Μουσουλμάνων),⁹⁵ η Αδελφότητα εισέρχεται σε μία νέα φάση διχασμού με την κυρίως πτέρυγα της οργάνωσης να διαχωρίζει τη θέση της από τους ακραίους εξτρεμιστές και τον βίαιο συσχετισμό τους με τις δομές εξουσίας και να προσπαθεί να αποκτήσει τη νόμιμη αναγνώρισή της από το κράτος ως πολιτική οργάνωση κάτι που στερήθηκε τις προηγούμενες δεκαετίες. Το κύριο σώμα της Αδελφότητας ξεκινά να αποκτά όλο και μεγαλύτερο κοινωνικό και πολιτικό έρεισμα μέσα από την αύξηση των πολιτικών ελευθεριών της και ιδίως την συμμετοχή της έστω και με τη μορφή συνασπισμών στις κοινοβουλευτικές εκλογές έχοντας την -αν και καθαρά επιφανειακή και πρόσκαιρη- στήριξη του νέου προέδρου Hosni Mubarak. Την ίδια στιγμή τα ριζοσπαστικά μέλη που αποκόπηκαν από τα θεμέλια της οργάνωσης συνέχισαν την αντισυστημική τους δράση και τη διεξαγωγή βίαιων επιθέσεων κατά προσώπων της κυβέρνησης την οποία θεωρούσαν σύμβολο διαφθοράς και απιστίας. Το βαθύτερο κίνητρο του προέδρου Mubarak σχετικά με την μερική νομιμοποίηση της οργάνωσης είναι πιθανόν να αφορούσε την προσπάθειά του να εκριζώσει τους εξτρεμιστικούς και βίαιους πυρήνες της ακολουθώντας την ενσωμάτωση του συστημικού τμήματος. Η αφομοίωση των Ισλαμιστικών ακτιβιστών από τον πολιτικό πυρήνα της χώρας και η παροχή κοινοβουλευτικών δικαιωμάτων -αν και περιορισμένων-σε αυτούς αποτέλεσε την θεμελιώδη στρατηγική του Mubarak.⁹⁶ Ωστόσο, το περιβάλλον ανεκτικότητας που δημιούργησε ο Αιγύπτιος πρόεδρος γύρω

⁹⁴ Carrie Rosefsky Wickham, *Mobilizing Islam. Religion, Activism and Political Change in Egypt*, Columbia University Press, New York 2002, σελ. 157-161

⁹⁵ Hrair D. Dekmejian, *Επαναστατημένο Ισλάμ. Ο φονταμενταλισμός στον αραβικό κόσμο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2007, σελ. 156, 160

⁹⁶ Ι. Θ. Μάζης, *Γεωγραφία του Ισλαμιστικού κινήματος στη Μέση Ανατολή*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2002, σελ. 171-173

από αυτές τις ομάδες ήταν ζήτημα τακτικής και απόρροια της εκτεταμένης πίεσης των ΗΠΑ για κινήσεις πολιτικής φιλελευθεροποίησης και εκδημοκρατισμού στις χώρες της Μέσης Ανατολής.⁹⁷ Από την δεκαετία του 1970 και μετά ιδίως όμως από τη δεκαετία του 1990, οι ΗΠΑ επιχείρησαν να εδραιώσουν την παρουσία και την επιρροή τους στις Ισλαμικές χώρες χρησιμοποιώντας τις Ισλαμιστικές οργανώσεις ως γεωπολιτικό όπλο προκειμένου να πετύχουν τους οικονομικούς και πολιτικούς τους στόχους και να εξασφαλίσουν τον έλεγχο και την ικανοποίηση των συμφερόντων τους στην περιοχή.⁹⁸

Η εν μέρει πολιτική απελευθέρωση έδωσε τη δυνατότητα στην οργάνωση να ακουστεί η φωνή της και να συμμετέχει πιο ενεργά στην πολιτική ζωή του τόπου αποτελώντας την κύρια αντιπολιτευτική φωνή. Ενίσχυσε την σύνδεση που ήδη από τα προηγούμενα χρόνια είχε αναπτύξει με ένα ευρύ φάσμα κοινωνικοοικονομικών υπηρεσιών όπως με τον τομέα των εκδόσεων, των τραπεζικών συναλλαγών, της δημοσιογραφίας, των παροχών κράτους πρόνοιας και των εργατικών συνδικάτων. Για πρώτη φορά λειτούργησε σχεδόν νόμιμα ενσωματωμένη στην καθημερινότητα και το πολιτικό σύστημα των Αιγυπτίων και όχι ως ένας παραβατικός και περιθωριακός μηχανισμός.⁹⁹ Το περιοδικό τους *Al Dawah* ξεκίνησε να επανεκδίδεται νόμιμα έχοντας μάλιστα την υποστήριξη του δημοσιογραφικού κλάδου και των ΜΜΕ της χώρας.

Η διεξαγωγή κοινοβουλευτικών εκλογών το 1984 και έπειτα το 1987 αποτέλεσαν κομβικές στιγμές για την εξέλιξη των πολιτικών πραγμάτων. Από την μία πλευρά έδωσε στον πρόεδρο Mubarak το πέπλο νομιμοποίησης και την δημοκρατική εικόνα που χρειαζόταν ανοίγοντας από την άλλη πλευρά τον δρόμο για την άνθιση ενός συστήματος προσβάσιμου σε ομάδες που μέχρι στιγμής ήταν περιθωριοποιημένες όπως οι Ισλαμιστικές. Η Αδελφότητα απέκτησε το δικαίωμα να συμμετέχει στις εκλογές όχι ως ανεξάρτητη πολιτική παράταξη αλλά μέσα από τη δημιουργία συμμαχίας με το κόμμα *Wafd* (στις εκλογές του '84 όπου κατέκτησε 8 έδρες), με το Σοσιαλιστικό Εργατικό κόμμα και το Φιλελεύθερο κόμμα (στις εκλογές του '87 όπου

⁹⁷ Alaa Al Din Arafat, *The Mubarak Leadership and the Future of Democracy in Egypt*, Palgrave Macmillan, New York 2009, σελ. 176

⁹⁸ Leonid Grinin, Andrey Korotayev, Arno Tausch, *Islamism, Arab Spring and the Future of Democracy. World System and World Values Perspectives*, Springer International Publishing, Switzerland 2019, σελ. 92

⁹⁹ John L. Esposito, *Islam: The Straight Path*, Oxford University Press, New York 2011, σελ. 97-100

κέρδισε 38 έδρες).¹⁰⁰ Η συμμετοχή αυτή σήμανε μία πολύτιμη ευκαιρία να κατοχυρώσει και να διευρύνει την πολιτική της επιρροή υπενθυμίζοντας την μη βίαιη προσέγγιση που ακολουθούσε και να χαράξει τον δρόμο προς την Ισλαμική αλλαγή της κοινωνίας εκκινώντας από τη ρίζα των πολιτειακών δομών. Κατά την συμμετοχή τους στις κοινοβουλευτικές ομιλίες οι Αδελφοί ξεκίνησαν όχι τόσο να πραγματεύονται θρησκευτικά ζητήματα αλλά να ασκούν έντονη κριτική υπογραμμίζοντας την αναποτελεσματικότητα της κυβέρνησης όσον αφορά το πεδίο των αποφάσεων που έλαβε ο Mubarak για τα συστήματα δημόσιας υγείας και εκπαίδευσης καθώς και το πώς διαχειρίστηκε το φλέγον ζήτημα της αύξησης της ανεργίας και των επιπέδων πληθωρισμού στη χώρα.¹⁰¹

Η διεξαγωγή κοινοβουλευτικών εκλογών στα ημι-αυταρχικά καθεστώτα προσφέρει τη δυνατότητα σε ομάδες εναντίωσης που οι πολιτικές δραστηριότητες είναι παραγκωνισμένες από το κράτος, να ενισχύσουν τον ρόλο τους και να περάσουν από το στάδιο του «οπορτουνιστικού» πειραματισμού στην καθιέρωση αμιγώς στρατηγικών πολιτικών δράσεων. Για τη Μ. Αδελφότητα οι εκλογές συνέβαλλαν στην διάδοση της ιδεολογίας της σε ευρύτερα κομμάτια του πληθυσμού. Ωστόσο, ο στόχος της όπως θεωρητικά εξήγγειλε δεν ήταν να κερδίσει ψήφους και να κατακτήσει ένα μερίδιο εξουσίας καθώς δεν επιδίωξε να ταυτιστεί με την έννοια της κλασσικής μορφής ενός πολιτικού κόμματος αλλά να παραμείνει στο επίπεδο του πολιτικού επηρεασμού.

Η διεύρυνση των ορίων συμμετοχικότητας την δεκαετία του 1970 εγκαινίασε μία περίοδο στροφής της Αιγύπτου προς περισσότερο «δημοκρατικές» διαδικασίες και σήμανε ταυτόχρονα την ιδεολογική προσαρμογή της Αδελφότητας στο δημοκρατικό παιχνίδι. Ο στόχος παρέμενε ο ίδιος, ωστόσο η υιοθέτηση των κατάλληλων στρατηγικών για να υλοποιηθεί άρχισαν να ρέπουν προς τον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας και την διεύρυνση των ατομικών δικαιωμάτων ως μία από τις κύριες πλέον διεκδικήσεις της οργάνωσης που μπορούσε να προωθήσει μέσα από το μερίδιο συμμετοχής της στο κοινοβούλιο.¹⁰²

Η δεκαετία ωστόσο του 1990 σήμανε το τέλος της ανοχής του προέδρου ο οποίος διαισθάνθηκε ένα μεγάλο κίνδυνο για την μετέπειτα πορεία του Εθνικού

¹⁰⁰ Bruce K. Rutherford., *Egypt after Mubarak. Liberalism, Islam and Democracy in the Arab World*, Princeton University Press, New Jersey 2008, σελ. 84

¹⁰¹ Hesham Al Awadi, *In Pursuit of Legitimacy. The Muslim Brothers and Mubarak 1995-2000*, Tauris Academic Studies, London 2004, σελ. 78-80, 116

¹⁰² Barry Rubin, *Guide to Islamist movements*, M.E. Sharpe, New York 2010, σελ. 230, 231

Δημοκρατικού Κόμματος (του οποίου ηγούνταν) λόγω της ταχύτατα αυξανόμενης εξάπλωσης της Αδελφότητας στο δημόσιο βίο των Αιγυπτίων και συγκεκριμένα εντός των εργατικών συνδικάτων, των επαγγελματικών οργανώσεων και των πανεπιστημιακών ομάδων. Το πρόβλημα για τον Mubarak δεν ήταν το Ισλαμικό πρόσημο που χαρακτήριζε τις κινήσεις της οργάνωσης αλλά το ότι είχε να αντιμετωπίσει έναν ιδιαίτερα ισχυρό πολιτικά αντίπαλο που εγκυμονούσε απειλή για την παραμονή του στην εξουσία. Γι' αυτό και με αφορμή μία αποτυχημένη προσπάθεια δολοφονίας του ίδιου από την εξτρεμιστική ομάδα των Ισλαμιστών προχώρησε στη διαδικασία πολλαπλών συλλήψεων και φυλακίσεων χιλιάδων μελών μεταξύ των οποίων και αυτών που παρέμεναν μετριοπαθείς όπως επίσης επεδίωξε να εξαλείψει την παρουσία τους τόσο από τον χώρο του κοινοβουλίου όσο και από των πανεπιστημίων, έχοντας λάβει υπόψιν και τις εξτρεμιστικές ενέργειες που εκδηλώθηκαν από ένα μεγάλο μέρος των ριζοσπαστικών νέων μελών.¹⁰³

Εύλογα παρατηρείται πως η επιβίωση των Αδελφών ως πολιτική οντότητα καθ' όλη τη διάρκεια παραμονής του Mubarak στην ηγεσία ακροβατούσε ανάμεσα στην ανοχή και την επιλεκτική καταστολή.¹⁰⁴ Η διωκτική φάση των Αδελφών (ιδίως την περίοδο 1995-2000) αξιοποιήθηκε από εκείνους ως μία ευκαιρία επαναπροσδιορισμού της ταυτότητας και των στόχων τους συμπεριλαμβανομένου ενός μεγάλου ιδεολογικού διχασμού ανάμεσα στα παλαιότερα στελέχη και στα νεότερα μέλη της οργάνωσης γεγονός το οποίο παρατηρούμε σχεδόν σε όλη τη διάρκεια της πορείας της στο πολιτικό προσκήνιο και ειδικότερα σε φάσεις αναταραχών σε ό,τι αφορά την αλληλεπίδραση με τις κυβερνήσεις του 20^{ου} αιώνα. Αποτέλεσμα του διχασμού αυτού ήταν η εντατικοποίηση των εξτρεμιστικών ενεργειών κατά την δεκαετία 1990-2000. Η νεότερη και πιο επαναστατική γενιά θεώρησε πως οι κύριοι επικεφαλής της Αδελφότητας διακρίνονταν από ιδεολογική και πολιτική ακαμψία με αποτέλεσμα να κινδυνεύει να παραμείνει η οργάνωση χωρίς συμμάχους και να αποδειχθεί περισσότερο επιρρεπής σε οποιοδήποτε μέτρο καταδίωξης θα μπορούσε να εφαρμόσει η κυβέρνηση.¹⁰⁵ Σημαντικό ρόλο στην καλλιέργεια του διχασμού

¹⁰³ Carrie Rosefsky Wickham, *Mobilizing Islam. Religion, Activism and Political Change in Egypt*, Columbia University Press, New York 2002, σελ. 215 και Annette Ranko, *The Muslim Brotherhood and its quest for hegemony in Egypt. State-Discourse and Islamist Counter-Discourse*, University of Hamburg, Germany 2012, σελ. 142

¹⁰⁴ Alaa Al Din Arafat, *The Mubarak Leadership and the Future of Democracy in Egypt*, Palgrave Macmillan, New York 2009, σελ.171

¹⁰⁵ Carrie Rosefsky Wickham, *Mobilizing Islam. Religion, Activism and Political Change in Egypt*, Columbia University Press, New York 2002, σελ. 217

διαδραμάτισε και η οικονομική αποδέσμευση πολλών μελών της Αδελφότητας από τη στιγμή που αυτά ανέπτυξαν ισχυρούς δεσμούς με εύπορα άτομα των χωρών του Περσικού Κόλπου και ιδίως της Σαουδικής Αραβίας. Άλλωστε η αύξηση των επενδύσεων και η προσφορά καλοπληρωμένων θέσεων εργασίας λόγω της αύξησης της τιμής του πετρελαίου και συνεπώς της άνθισης του πλούτου των κρατών του Κόλπου τη δεκαετία του 1980 ευνόησε τις σχέσεις αυτές.¹⁰⁶

Κεφάλαιο 6

6.1. Ο διττός ρόλος της Αδελφότητας (2000-2012)

Η έλευση του 21^{ου} αιώνα με αποκορύφωμα την εκδίωξη του Hosni Mubarak από την προεδρία και τα γεγονότα της Αραβικής Άνοιξης (2011) σηματοδότησε τον αγώνα για την απαλλαγή από ένα συγκεντρωτικής φύσεως σύστημα που χαρακτήριζε τη χώρα για μακρό χρονικό διάστημα (1940 έως 2011) και είχε ήδη αρχίσει να εμφανίζει μία φθίνουσα πορεία, γεγονός το οποίο παραχώρησε απροσδόκητες ευκαιρίες στην Μ. Αδελφότητα της Αιγύπτου ώστε να πιστέψει πως δύναται να οδηγήσει την χώρα σε μία ελπιδοφόρα πολιτική εποχή. Οι Αδελφοί θεώρησαν ως αποστολή τους να αναμορφώσουν τη χώρα επιστρέφοντάς την πίσω στο λαό της όχι μέσω των κοινωνικών τους έργων όπως επιχειρούσαν πρωτύτερα αλλά μέσα από την ριζική ανατροπή της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων. Η Ισλαμιστική πολιτική εισήλθε σε μία νέα τροχιά λειτουργώντας αφενός μέσω της ενεργητικής παρουσίας των μετριοπαθών Αδελφών στο κοινοβούλιο και της εκλογικής τους επιτυχίας και αφετέρου εκτός των επίσημων θεσμικών διαύλων αξιοποιώντας το ρεπερτόριο διαμαρτυρίας στους δρόμους, το οποίο έγινε αντιληπτό από την νεότερη ριζοσπαστική ομάδα τους ως αποτελεσματικός μηχανισμός πολιτικής μεταρρύθμισης.¹⁰⁷ Η πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα χαρακτηρίστηκε από την εντυπωσιακή αύξηση των κινημάτων διαμαρτυρίας και των διαδηλώσεων στους δρόμους με την Αραβική Άνοιξη να αποτελεί κομβικό σημείο για την εξέλιξη των συλλογικών δράσεων και κατ' επέκταση των πολιτικών διεκδικήσεων στις μουσουλμανικές χώρες.

¹⁰⁶ Bruce K. Rutherford, *Egypt after Mubarak. Liberalism, Islam and Democracy in the Arab World*, Princeton University Press, New Jersey 2008, σελ. 90, 91

¹⁰⁷ Neil Ketchley, *Egypt in a Time of Revolution. Contentious Politics and the Arab Spring*, Cambridge University Press, London 2017, σελ. 82

6.2. Συγκρουσιακή δράση

Οι πολιτικές ευκαιρίες οι οποίες αναδύθηκαν για την οργάνωση την συγκεκριμένη χρονική στιγμή ήταν εμφανώς διευρυμένες και σχετίζονταν τόσο με την εσωτερική κρίση που βίωσε η Αίγυπτος όσο και με την περιφερειακή αναταραχή που ήταν αδύνατον να την αφήσει ανεπηρέαστη. Όσον αφορά την εξωτερική κρίση, η εξέγερση του Παλαιστινιακού λαού (2001) και η εισβολή των ΗΠΑ, στο πλαίσιο του αγώνα κατά της τρομοκρατίας, αρχικά στο Αφγανιστάν (2001) και έπειτα στο Ιράκ (2003) λειτούργησαν ως έναυσμα διαμαρτυρίας των Αραβικών λαών απέναντι στην εκτεταμένη επέμβαση της Δύσης και την σκληρή πολιτική τόσο των ΗΠΑ όσο και των Ισραηλινών δυνάμεων στη Μέση Ανατολή. Το αποτέλεσμα ήταν να καταληφθεί η πλατεία Tahrir (Παράρτημα, Εικόνα 5.) στο Κάιρο το 2003 και ξανά το 2005 από χιλιάδες πολίτες που διαδήλωναν εναντίον των Αμερικανικών εισβολών στο Αφγανιστάν και στο Ιράκ γεγονός το οποίο πυροδότησε έναν αλυσιδωτό κύκλο διαμαρτυριών που επεκτάθηκε στα εγχώρια ζητήματα που απασχολούσαν την κοινή γνώμη, με κυρίαρχο το αίτημα κατάργησης του συστήματος διαδοχής στην κυβερνητική εξουσία που συνοδευόταν από μίας μορφής «δαιμονοποίηση» της προσωπικότητας του Hosni Mubarak και αντιστοίχως του γιου του Gamal (που ανέλαβε την διαδοχή).¹⁰⁸ (Παράρτημα, Εικόνα 6 και 7.)

Τα εγχώρια παράπονα των πολιτών τα οποία εκδηλώνονταν μέσω του κινηματικού ρεπερτορίου αντικατοπτρίζονταν στην εικόνα ενός προέδρου ο οποίος αυθαίρετα κρατούσε την χώρα υπό το καθεστώς έκτακτης ανάγκης επί μία τριακονταετία¹⁰⁹, συμπεριλαμβανομένης της κατάχρησης εξουσίας από την πλευρά των δυνάμεων ασφαλείας, της διαφθοράς που χαρακτήριζε τις διαδικασίες διεξαγωγής προεδρικών εκλογών, το υψηλό επίπεδο λογοκρισίας και σχεδόν τον πλήρη έλεγχο και χειραγώγηση των ΜΜΕ (τα οποία παρήγαγαν προπαγανδιστικές καμπάνιες εναντίον των ομάδων αντίθεσης ευρύτερα αλλά κυρίως των Ισλαμιστικών).¹¹⁰ Το ζήτημα της

¹⁰⁸ Annette Ranko, *The Muslim Brotherhood and its quest for hegemony in Egypt. State-Discourse and Islamist Counter-Discourse*, University of Hamburg, Germany 2012, σ. 159-163

¹⁰⁹ «Egypt lifts unpopular emergency law», *CNN* (2012)

¹¹⁰ Το Ανώτατο Συνταγματικό Δικαστήριο της Αιγύπτου όρισε τον τρόπο λειτουργίας του κοινοβουλίου παράνομο και επέβαλλε το μέτρο της δικαστικής παρακολούθησης στην διεξαγωγή των κοινοβουλευτικών εκλογών του 2000 και ακολούθως του 2005. Khoo Boo Teik, Vedi R. Hadiz,

ανεργίας ήταν μείζων εστία απογοήτευσης καθώς οι δείκτες του φαινομένου αναφορικά με τους νέους ηλικίας 20 έως 30 ετών σημείωσαν ανοδική πορεία κάτι το οποίο ενέτεινε ακόμα πιο πολύ τις μαζικές εκφράσεις διαμαρτυρίας, υπογραμμίζοντας την ανικανότητα των εδραιωμένων κυβερνήσεων να παρέχουν ίσες ευκαιρίες και την αποτυχία του δυτικά κατευθυνόμενου οικονομικού μοντέλου.¹¹¹

Η κινηματική δράση στους δρόμους της Αιγύπτου εδραιώθηκε ως η κατεξοχήν κύρια μορφή έκφρασης του πολιτικού αδιεξόδου και παράλληλα μέθοδος παρεμπόδισης της ομαλής λειτουργίας των πολιτικών θεσμών από ένα πλήθος διαφορετικών ιδεολογικά οργανώσεων, των οποίων η οργή και η απελπισία είχε ξεκινήσει να συσσωρεύεται ήδη από το 2000 και αποκλιμακώθηκε 11 χρόνια μετά.¹¹² Η Αδελφότητα επέλεξε να αξιοποιήσει ως πολιτικό όπλο την συμμετοχή της στις διαδηλώσεις -επιδιώκοντας μία πιο διακριτική παρουσία και αφήνοντας τις υπόλοιπες παρατάξεις να πρωταγωνιστήσουν- διότι διέθετε τα μέσα για να το υλοποιήσει έχοντας προηγουμένως εξασφαλίσει μία σημαντική κοινοβουλευτική απήχηση. Όπως επισημαίνει και ο Neil Ketchley, «ομάδες οι οποίες κατέχουν προνομιούχες θέσεις σε κρατικούς θεσμούς, προβαίνουν στην συμμετοχή παρεκβατικών επεισοδίων για την ικανοποίηση των συμφερόντων τους».¹¹³

Καθοριστικής σημασίας ήταν και η δημιουργία δεσμών με διαφορετικής ιδεολογίας ομάδες και κινήματα αντίθεσης με αποτέλεσμα η Αδελφότητα να ενισχύσει την αποτελεσματικότητα των δράσεών της. Συγκεκριμένα συνεργάστηκε με το Κομμουνιστικό κόμμα (αν και λειτουργούσε παράνομα), με τους Επαναστάτες Σοσιαλιστές, με φιλελεύθερα κόμματα και με την οργάνωση *Kefaya*. Το κίνημα *Kefaya*¹¹⁴ (που έκανε αισθητή την παρουσία του από το 2004 και έπειτα) έπαιξε καθοριστικό ρόλο στις συγκρουσιακές διεργασίες και εν τέλει στην ανατροπή του προέδρου μεταφέροντας ηχηρά μηνύματα θυμού και αγανάκτησης μέσω πολλαπλών διαδηλώσεων, οι οποίες αντιμετωπίστηκαν με εκτεταμένη χρήση βίας από τις

Yoshihiro Nakanishi, *Between Dissent and Power. The transformation of Islamic politics in the Middle East and Asia*, Palgrave Macmillan, London 2014, σελ. 120, 121, 122

¹¹¹ Tarek Osman, *Egypt on the Brink. From the Rise of Nasser to the Fall of Mubarak*, Yale University Press, London 2011, σελ. 216

¹¹² Βλ. σημείωση 108

¹¹³ Neil Ketchley, *Egypt in a Time of Revolution. Contentious Politics and the Arab Spring*, Cambridge University Press, London, 2017, σελ. 107-108

¹¹⁴ Η λέξη *Kefaya* σημαίνει στα αραβικά =αρκετά και στην ουσία εξέφραζε την απόγνωση της οργάνωσης που συνοδευόταν από την απαίτηση να παραιτηθεί από τα καθήκοντά του ο πρόεδρος Hosni Mubarak. Manar Shorbagy, «Understanding Kefaya: The New Politics in Egypt», *Arab Studies Quarterly*, Vol 29, No 1 (2007) σελίδες 39-60, σελ. 39-41

δυνάμεις ασφαλείας. Το συγκεκριμένο κίνημα προέβη σε τρεις συνολικά απόπειρες ανατροπής του Mubarak αρχικά το 2005, έπειτα το 2008 με αποκορύφωμα την 25^η Ιανουαρίου 2011 που χαρακτηρίστηκε από την έκρηξη του φαινομένου «Αραβική Άνοιξη», αφετηρία της οποίας υπήρξε η λαϊκή εξέγερση εναντίον του καθεστώτος στην Τυνησία που ενέπνευσε και τις υπόλοιπες που ακολούθησαν. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης συνέβαλλαν καθοριστικά στο να παγιωθεί η επαναστατική διάθεση που κατέκλυσε τον πληθυσμό. Συγκεκριμένα η δημιουργία διαδικτυακών υποστηρικτικών ομάδων μέσα από την πλατφόρμα του Facebook (η πιο γνωστή είχε την ονομασία «*Κίνημα Νεολαίας 6 Απριλίου*») λειτούργησε ως όπλο ξεσηκωμού ενθαρρύνοντας τα νεαρά μέλη της οργάνωσης και διευκολύνοντας την κινηματική δράση.¹¹⁵

6.3. Κοινοβουλευτική συμμετοχή - Ανάληψη εξουσίας

Σχετικά με τις κοινοβουλευτικές εκλογές η επιτυχία των Αδελφών Μουσουλμάνων αρχικά το 2005 (κερδίζοντας 88 από τις συνολικά 454 έδρες) και έπειτα το 2012 όπως θα δούμε, μπορεί να αποδοθεί αφενός στην οργανωτική και πολιτική της ευελιξία και αφετέρου στην διατήρηση των δικτύων που είχε δημιουργήσει εντός της δεκαετίας του 1970 και συνέχιζε να αξιοποιεί τα οποία σχετίζονταν με κοινωνικές παροχές στον τομέα της υγείας, της εκπαίδευσης και της εργασίας, τομείς οι οποίοι πλήττονταν σφοδρά. Για μία ακόμη φορά το Ισλαμιστικό κίνημα στόχευσε στην ανακούφιση της δυσφορίας των χαμηλών και μεσαίων στρωμάτων της Αιγύπτου διευρύνοντας με αυτό τον τρόπο το λαϊκό της έρεισμα. Τα ζητήματα που πραγματεύονταν σχετίζονταν με την επέκταση των κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων των πολιτών, τον διαχωρισμό της άσκησης των εξουσιών, τη διεξαγωγή ελεύθερων και δίκαιων εκλογών, την ανεξαρτησία του δικαστικού σώματος, ενώ παράλληλα ακολούθησαν την τακτική της υπονόμευσης της κυβέρνησης κατηγορώντας την για αναποτελεσματικότητα και διαφθορά. Οι Αδελφοί μέσα από την κοινοβουλευτική τους παρουσία και το βήμα που τους δόθηκε κατάφεραν να προωθήσουν τους εαυτούς τους ως τη μοναδική δύναμη που θα μπορούσε να επιφέρει

¹¹⁵ Leonid Grinin, Andrey Korotayev, Arno Tausch, *Islamism, Arab Spring and the Future of Democracy. World System and World Values Perspectives*, Springer International Publishing, Switzerland 2019, σελ. 143

δημοκρατική μεταρρύθμιση εντός της Αιγύπτου σε συνδυασμό με την Ισλαμικού τύπου μεταρρύθμιση την οποία δεν απαρνήθηκαν ακόμα και μετά την ανάληψη των νέων πολιτικών τους καθηκόντων.¹¹⁶ Ωστόσο, η δημοκρατική μεταρρύθμιση την οποία εισηγήθηκαν καθίσταται μία άκρως αμφιλεγόμενη έννοια διότι οι Ισλαμιστές έχουν εμφανίσει δείγματα διαστρεβλωμένης αντίληψης των εννοιών δημοκρατία, αμεροληψία και ατομικά δικαιώματα. Οι πεποιθήσεις τους όπως αυτές αποτυπώνονται στην *Sharia* σχετικά με την θέση των γυναικών και των μη μουσουλμάνων στην κοινωνία δεν δύνανται να αποτελούν δημοκρατική έκφραση ακριβώς γιατί θέτουν πολλαπλούς περιορισμούς και απαγορεύσεις.¹¹⁷ Επιπλέον, παρά το γεγονός ότι κατόρθωσαν να ενισχύσουν την πολιτική τους επιρροή μέσα από τη διαδικασία της διεξαγωγής εκλογών που είναι μία εγγενώς δημοκρατική διαδικασία, το ιδεολογικό τους όραμα κατευθύνεται προς τη δημιουργία ενός κράτους με κυρίαρχο τον θρησκευτικό χαρακτήρα, κάτι που αυτομάτως υποδηλώνει μία μορφή αυταρχισμού.

Η εκλογική εκτόξευση της οργάνωσης συνδυαστικά με τον ενεργητικό ρόλο που είχε στη αναπαραγωγή των διαδηλώσεων στους δρόμους και τις πλατείες ήταν αυτό που ενίσχυσε την ανασφάλεια της κυβέρνησης με αποτέλεσμα οι ένοπλες δυνάμεις να προχωρήσουν με εντολή του Mubarak σε καταδίωξη δεκάδων μελών όπως επίσης και των οικονομικών υποστηρικτών τους καθώς και στην ρητή απαγόρευση της συμμετοχής τους στις δημοτικές εκλογές του 2008.¹¹⁸

Η αντίδραση της οργάνωσης φανέρωσε ξανά την ευελιξία της σε κρίσιμες στιγμές αλλά και τον καιροσκοπισμό που την διέκρινε καθώς όχι μόνο δεν αποθαρρύνθηκε από τις προσπάθειες του Mubarak να την αφανίσει πολιτικά, αλλά αποφάσισε να τις χρησιμοποιήσει προς όφελός της εκμεταλλευόμενη τους κοινοβουλευτικούς διαύλους και την απήχηση που είχε γνωρίσει σχηματίζοντας για πρώτη φορά το δικό της επίσημο κόμμα, το Κόμμα Ελευθερίας και Δικαιοσύνης.¹¹⁹ Σύμφωνα με τον S. Tarrow, «τα κινήματα μετουσιώνονται σε πολιτικά κόμματα όταν οι κινηματικοί

¹¹⁶ Barry Rubin, *Guide to Islamist movements*, M.E. Sharpe, New York 2010, σελ. 234

¹¹⁷ Are Knudsen, *Political Islam in the Middle East*, Chr. Michelsen Institute Reports, Norway 2003, σελ. 6

¹¹⁸ Marina Ottaway and Amr Hamzawy, «Islamists in Politics: The Dynamics of Participation», *Carnegie Endowment for International Peace*, No 98 (2008), σελ. 15, 16

¹¹⁹ Βλ. σημείωση 118, σελ. 13

δρώντες αποφασίζουν να μεταφέρουν την δράση τους στην θεσμοποιημένη πολιτική αφού προηγουμένως έχουν αξιοποιήσει μηχανισμούς συμμετοχής».¹²⁰

Το Ανώτατο Συμβούλιο των Στρατιωτικών Δυνάμεων το οποίο ανέλαβε την διοίκηση του κράτους αμέσως μετά την Αιγυπτιακή Επανάσταση του 2011 και την παραίτηση του Hosni Mubarak, επιχείρησε να αξιοποιήσει θετικά τις διαμαρτυρόμενες ομάδες αντίθεσης και κυρίως την ομάδα της Μουσουλμανικής Αδελφότητας με σκοπό να επιφέρει αλλαγές στο πολιτικό τοπίο. Συγκεκριμένα προχώρησε στην σύσταση μιας οκταμελούς επιτροπής στην οποία ανατέθηκε το έργο των τροποποιήσεων στο ισχύον Σύνταγμα του 1971¹²¹ που με τη σειρά τους επέφεραν αλλαγές στον τρόπο διεξαγωγής των κοινοβουλευτικών και προεδρικών εκλογών που υλοποιήθηκαν τον επόμενο χρόνο.¹²² Οι Αδελφοί Μουσουλμάνοι έκριναν ότι μία συνεργασία με τον στρατό την δεδομένη στιγμή θα τους εξασφάλιζε ταχύτατα την εκλογική τους ανέλιξη. Το Συμβούλιο ήταν αυτό που τους παραχώρησε την δυνατότητα να αποτελέσουν ηγετικό τμήμα αυτής της νέας μεταβατικής εποχής στην οποία εισερχόταν σταδιακά το Αραβικό κράτος μετά την απομάκρυνση της δυναστείας Mubarak. Η ευκαιρία αυτή ενσαρκώθηκε μέσα από τις εκλογές του 2012 οι οποίες αναμφισβήτητα ήταν απαλλαγμένες από στοιχεία νεποτισμού.¹²³

Στις προεδρικές εκλογές του 2012 το Κόμμα Ελευθερίας και Δικαιοσύνης των Αδελφών Μουσουλμάνων με επικεφαλής τον Mohammed Morsi κατόρθωσε για πρώτη φορά να συγκεντρώσει το 51,7% των ψήφων. (Παράρτημα, Εικόνα 3 και 4.) Η ίδρυση του κόμματος και ιδίως η μεγάλη λαϊκή ανταπόκριση που βίωσε στάθηκε ορόσημο για την ιστορία της Ισλαμιστικής οργάνωσης. Από την άλλη πλευρά ωστόσο το κόμμα λειτούργησε και ως τροχοπέδη για την μελλοντική της εξέλιξη εφόσον το πολιτικό της όραμα παρέμεινε αμφιλεγόμενο και ασαφές. Για πρώτη φορά τα ηνία της χώρας τέθηκαν στα χέρια μία ομάδας που επί έναν ολόκληρο αιώνα αποτελούσε σύμβολο αντίστασης στην κατάκτηση εξουσίας. Με την άνοδο του Mohammed Morsi στην ηγεσία πολλαπλά ερωτήματα γεννήθηκαν όπως επίσης και ένα κλίμα διχασμού όσον αφορά αφενός τον τρόπο εκλογής του νέου προέδρου αλλά και την ταυτότητα

¹²⁰ Sidney Tarrow, «Contentious Politics» στο Donatella Della Porta, Mario Diani (επιμ.) *The Oxford Handbook of Social Movements*, Oxford University Press, London 2015, σελίδες 86-107, σελ. 94

¹²¹ Οι Συνταγματικές μεταρρυθμίσεις τέθηκαν σε δημοψήφισμα στις 19 Μαρτίου 2011, όπου το 77% των Αιγυπτίων πολιτών ψήφισε ΝΑΙ. «Egypt referendum strongly backs constitutional changes», *BBC News* (2011)

¹²² Neil Ketchley, *Egypt in a Time of Revolution. Contentious Politics and the Arab Spring*, Cambridge University Press, London, 2017, σελ. 85, 86

¹²³ Beverley Milton- Edwards, *The Muslim Brotherhood, the Arab Spring and it's Future Face*, Routledge Taylor and Francis Group, London 2016, σελ. 41

του κόμματος (θρησκευτικό ή πολιτικό) και αφετέρου την ικανότητα των Αδελφών Μουσουλμάνων να ανταποκριθούν επαρκώς σε θέση εξουσίας και να υιοθετήσουν μία ολοκληρωμένη πολιτική ατζέντα η οποία θα καταφέρει να ενσωματωθεί πλήρως στους ρυθμούς της σύγχρονης ζωής και να αφουγκραστεί τις ανάγκες του κόσμου καλύπτοντας τα κενά σε τομείς της οικονομίας, της εργασίας, της παιδείας, της υπεράσπισης ατομικών δικαιωμάτων.¹²⁴ Καλούνταν να ισορροπήσουν ανάμεσα στο να παραμείνουν πιστοί στις Ισλαμικές αρχές τους από τη μία και από την άλλη πλευρά να ικανοποιήσουν τα αιτήματα των πολιτών για κοινωνικοοικονομικές μεταρρυθμίσεις και περισσότερη δημοκρατία, γεγονός το οποίο αυτομάτως προϋπέθετε την αποτίναξη της επιρροής του θρησκευτικού στοιχείου στην εφαρμογή των προγραμμάτων τους για την κοινωνία και την αφομοίωση ενός αμιγώς πολιτικού χαρακτήρα. Φυσικά, απαραίτητη προϋπόθεση ήταν και το κατά πόσο πρόθυμος στάθηκε ο κρατικός μηχανισμός να αφομοιώσει τις αλλαγές αυτές και να τις υιοθετήσει στον πυρήνα του, κάτι το οποίο δεν φάνηκε εφικτό στην πράξη.

Η κυβέρνηση Morsi απέτυχε να επιφέρει αξιόλογες αλλαγές στο ζήτημα της κατοχύρωσης των ατομικών δικαιωμάτων σε ό,τι αφορά τις μειονότητες και την θέση του γυναικείου φύλου στην κοινωνία. Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός του αποκλεισμού όλων των μη μουσουλμάνων πολιτών από οποιαδήποτε διαδικασία εμπλοκής σε ζητήματα πολιτικής, ακυρώνοντας με αυτό τον τρόπο ό,τι είχε υποσχεθεί κατά τις προγραμματικές της δηλώσεις.¹²⁵ Επιπλέον, όντας σταθερά προσανατολισμένη στον οραματισμό μιας Ισλαμικά κατευθυνόμενης κοινωνίας που θα αντικαθιστά τους κοσμικούς με τους θρησκευτικούς νόμους, δεν κατάφερε να χειριστεί επαρκώς τα δυσλειτουργικά σημεία που χαρακτήριζαν την δομή του υπάρχοντος πολιτικού και γραφειοκρατικού συστήματος, αλλά ούτε και να ανακόψει τις στενές σχέσεις του κράτους με το σύστημα της ελεύθερης αγοράς. Η ανεργία εξακολούθησε να σημειώνει αυξητικούς ρυθμούς (συγκεκριμένα αυξήθηκε από 8,9% στο 12,4%) και η Αιγυπτιακή λίρα υποτιμήθηκε κατά 6% σε σχέση με το Αμερικανικό δολάριο.¹²⁶

Οι αμφιλεγόμενες κινήσεις της προεδρίας Morsi είχαν ως αποτέλεσμα την δημιουργία ενός μαζικού κύματος εξεγέρσεων υποκινούμενων από νέους τόσο συντηρητικών όσο και αριστερών πεποιθήσεων που απαιτούσαν την αποπομπή της

¹²⁴ Βλ. σημείωση 123, σελ. 45, 46

¹²⁵ Βλ. σημείωση 123, σελ. 46-51

¹²⁶ Βλ. σημείωση 125

Ισλαμιστικής κυβέρνησης.¹²⁷ Όσον αφορά το ρόλο του Ανωτάτου Στρατιωτικού Συμβουλίου, αυτό προχώρησε στην αφαίρεση της εξουσίας από τα χέρια των Αδελφών και παράλληλα την άνοδο του στρατιωτικού Abdel Fattah al Sisi μέσω πραξικοπήματος στις 3 Ιουλίου 2013. Η Ισλαμιστική οργάνωση επιχείρησε να βασιστεί στους χιλιάδες υποστηρικτές της και να αξιοποιήσει ξανά το ρεπερτόριο της κινηματικής δράσης στους δρόμους της χώρας ως αντίδραση στο σοκ που υπέστη μετά την απομάκρυνση του Morsi από την κυβέρνηση. Οι δυνάμεις ασφαλείας έπαιξαν κομβικό ρόλο στην εξέλιξη των πραγμάτων καθώς απάντησαν στις διαδηλώσεις με εκτεταμένη χρήση βίας συλλαμβάνοντας και προκαλώντας τον θάνατο χιλιάδων Ισλαμιστών οπαδών οι οποίοι διαδήλωναν σε δρόμους και πλατείες μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα. Η νέα κυβέρνηση προχώρησε εκτός των άλλων και σε κατάσχεση των περιουσιών της οργάνωσης και οριστικό κλείσιμο των γραφείων τους. Μάλιστα, τα μέσα ενημέρωσης προώθησαν την ανακήρυξη της Αδελφότητας αλλά και όλων των εκπροσώπων της σε άλλες χώρες σε τρομοκρατική οργάνωση.¹²⁸ Αξίζει να σημειωθεί πως ο στρατός κατείχε και συνεχίζει να κατέχει κυρίαρχο ρυθμιστικό ρόλο ως προς την διαχείριση των σοβαρών υποθέσεων του κράτους. Η εκδίωξη Morsi ίσως να μην προέρχεται αποκλειστικά από την ανικανότητα διοίκησης του Ισλαμιστή πολιτικού αλλά να απορρέει και από τον έντονο φόβο των στρατιωτικών δυνάμεων της Αιγύπτου όσον αφορά την κατοχύρωση των Ισλαμιστών σε θεσμικές θέσεις.

Η υπαρξιακή κρίση που ξεκίνησε η Αδελφότητα να βιώνει έπειτα από την επεισοδιακή εκδίωξή της από την εξουσία έγινε εμφανής και οι μέθοδοι επιβίωσης στις οποίες συνήθιζε να καταφεύγει αυτή τη φορά δεν τέθηκαν σε εφαρμογή. Το ενδεχόμενο ριζοσπαστικοποίησης της στάσης της οργάνωσης μετά από το γεγονός αυτό είναι πιθανό να αυξήθηκε καθώς η επιστροφή της στην πολιτική ζωή έμοιαζε να απομακρύνεται όλο και περισσότερο.

¹²⁷ Khoo Boo Teik, Vedi R. Hadiz, Yoshihiro Nakanishi, *Between Dissent and Power. The transformation of Islamic politics in the Middle East and Asia*, Palgrave Macmillan, London, 2014, σελ. 126

¹²⁸ Βλ. σημείωση 125

Επίλογος - Συμπεράσματα

Η ερευνητική εργασία επιχείρησε να εξηγήσει το γεγονός της επιβίωσης της Μουσουλμανικής Αδελφότητας εντός του συγκρουσιακού περιβάλλοντος της Αιγύπτου προσεγγίζοντάς την με την συμβολή της ορολογίας των κοινωνικών κινήματων και του πολιτικού ακτιβισμού διαφωτίζοντας τον αναγνώστη σχετικά με τον καθοριστικό ρόλο που διαδραμάτισε στις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις της χώρας για έναν ολόκληρο σχεδόν αιώνα. Οι διαρκώς μεταβαλλόμενες πολιτικές συνθήκες αναμφίβολα επηρέασαν την εξέλιξη της Μ. Αδελφότητας και παράλληλα η ίδια η οργάνωση με τη σειρά της επέφερε αλλαγές όσον αφορά την διαμόρφωση των πολιτικών θεμελίων. Η αυταρχική φύση των καθεστώτων, η αναποτελεσματικότητα του διοικητικού μηχανισμού, οι περιορισμένες πολιτικές ελευθερίες, η εκτεταμένη δράση της μυστικής αστυνομίας συνδυαστικά με τον διαρκή φόβο της καταστολής από την κρατική πλευρά ερμηνεύτηκαν με τέτοιο τρόπο από τους Ισλαμιστές ως καθοριστικές ευκαιρίες δημιουργώντας το κατάλληλο υπόβαθρο ώστε να ανθίσει ο ακτιβισμός της πολιτικής εναντίωσης και κατά συνέπεια η οργάνωση να μπορέσει να προωθήσει τις διεκδικήσεις της και να διαχειριστεί τον πολιτικό αποκλεισμό που βίωνε. Το Ισλάμ και η αξιοποίηση θρησκευτικού λεξιλογίου λειτούργησε ως δίαυλος πολιτικής επικοινωνίας και μετάδοσης της ιδεολογίας της εντός ενός ιδιαίτερα περιοριστικού περιβάλλοντος. Η ιδέα της Ισλαμικής αναβίωσης η οποία έγκειται στην πολιτική διάσταση της αναγέννησης του Ισλάμ και των κανόνων που το περικλείουν παρουσιάστηκε από τους Αδελφούς ως εναλλακτικός δρόμος σε σχέση με τις υπόλοιπες ιδεολογικές επιρροές που είχαν αναδυθεί στη χώρα αποδοκιμάζοντας τόσο το εθνικιστικό πρόγραμμα του Nasser όσο και τις δυτικόφιλες πολιτικές των Sadat και Mubarak.

Τα ισχυρά δίκτυα υποστηρικτών κυρίως μέσω της στήριξης της νέας γενιάς και των πανεπιστημιακών φοιτητικών ομάδων λειτούργησαν ως ένα πεδίο πολιτικών δομών που διευκόλυνε τον βαθμό κινητοποίησης και σε μεγάλο βαθμό εκπροσώπησε την ανάγκη για αλλαγή μέσα από την προώθηση της ευρύτερης αποστέρησης (κοινωνικής, οικονομικής, ψυχολογικής) που βίωναν αυτές οι ομάδες και έδωσαν κίνητρο στο Ισλαμιστικό κίνημα να κατορθώνει να ανασυντάσσεται έπειτα από κατασταλτικές φάσεις. Την ίδια στιγμή συνέβαλε στην εξασφάλιση της ισχύος του και ολόκληρο το σύστημα παροχής υπηρεσιών κοινωνικοοικονομικού και

φιλανθρωπικού περιεχομένου που είχε εξαπλωθεί ως αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας των Αιγυπτίων καλύπτοντας πρωταρχικές ανάγκες.

Η Αδελφότητα είχε πάντα ως κύριο στόχο να κατοχυρώνει την παρουσία της με όποιο τρόπο και κόστος δρώντας είτε πίσω είτε μπροστά από την θεσμική κανονικότητα. Η ικανότητά της να προσαρμόζεται σύμφωνα με τις επικρατούσες συγκυρίες αξιοποιώντας τις προς όφελός της ακόμα και όταν τα πράγματα δεν φαίνονταν ευοίωνα για εκείνη, της εξασφάλισε την παραμονή της στο πολιτικό προσκήνιο και την αύξηση της επιρροής της. Είναι αναμφισβήτητο πως αποτέλεσε ένα θεμελιώδες κεφάλαιο στην σύγχρονη πολιτική ιστορία της Αιγύπτου κατορθώνοντας να αφήσει το στίγμα της στο πλαίσιο της έκφρασης πολιτικής δυσaráσκείας και να αφυπνίσει μέσω του θρησκευτικού κώδικα ένα μεγάλο μέρος των Αραβικών λαϊκών μαζών σε ό,τι αφορά την συλλογική δράση και την προώθηση των κοινωνικών αιτημάτων ενάντια σε καθεστώτα δυσλειτουργικά.

Η Αδελφότητα λειτούργησε άλλοτε εκτός των θεσμικών διαύλων και άλλοτε μέσω της νόμιμης συμμετοχής της στο σύστημα χωρίς να αποτελεί όμως η ίδια τον κυρίαρχο κινητήριο μοχλό της χώρας. Η μετάβαση στην επίσημη ανάληψη εξουσίας και οι ευθύνες της διακυβέρνησης ήταν κάτι πρωτόγνωρο για τα μέλη της με αποτέλεσμα να διαταράξει την συνοχή τους αποκαλύπτοντας το βάθος των εσωτερικών ρωγμών, των αδυναμιών και των ομορτοουνιστικών βλέψεων που τους χαρακτηρίζαν όπως επίσης και το μεγάλο βαθμό αοριστίας που διέκρινε τις εξαγγελίες τους σχετικά με την πολιτική τους ατζέντα. Η οργάνωση δεν κατάφερε να υλοποιήσει αυτό που επί μακρό χρονικό διάστημα διακήρυτε πως ήταν κύριος σκοπός της, δηλαδή η κοινωνική, οικονομική και πολιτική μεταρρύθμιση του κράτους μέσω της εφαρμογής της Ισλαμικής δεοντολογίας και της απόρριψης εκκοσμικευτικών ιδεολογιών. Τα ετερόκλητα στοιχεία που χαρακτηρίζονταν από ιδεολογική αμηχανία στον πυρήνα τους δεν στάθηκαν ικανά ώστε να λειάνουν το χάσμα και να λειτουργήσουν ομαδικά διοικώντας τη χώρα αποτελεσματικά. Το εξτρεμιστικό της κομμάτι εξακολουθούσε να συνδέεται στενά με τρομοκρατικές δράσεις όχι μόνο εντός του Αιγυπτιακού κράτους αλλά και στις υπόλοιπες χώρες της Αραβικής επικράτειας γεγονός το οποίο ήταν αδύνατον να παραμεριστεί και να μην επηρεάσει το συνολικό προφίλ της οργάνωσης και την αξιοπιστία της ως κυβερνών κόμμα. Η Αδελφότητα αποδείχθηκε απροετοίμαστη μετά την εκλογή της το 2012 να διαχειριστεί τα σοβαρά προβλήματα της χώρας, να εκριζώσει τα θεμέλια του παλαιού καθεστώτος και να οικοδομήσει μία οργανωμένη μορφή Ισλαμικού κράτους όπως

είχε οραματιστεί, γι' αυτό και είναι αμφιλεγόμενο το αν καθίσταται εν τέλει το πολιτικό Ισλάμ ως ουσιαστική λύση για την επίτευξη της ευημερίας του Αιγυπτιακού λαού.

Επιχειρώντας να προβλέψουμε την μελλοντική πορεία των Αδελφών Μουσουλμάνων ως πολιτική δύναμη αλλά και ως μοχλό αναγέννησης των Αραβικών κοινωνιών καταλήγουμε στο ότι καθίσταται άκρως προβληματική και αβέβαιη από την στιγμή που επισκιάζεται από δύο πράγματα. Καταρχάς την δυσκολία τους να διαχειριστούν την ισορροπία ανάμεσα στην παράδοση και τις επιταγές του εκσυγχρονισμού και ακολούθως την επέλαση των εξτρεμιστικών τους ομάδων που διαχέουν αισθήματα τρόμου και ανασφάλειας μέσω της εξάπλωσης του *jihad* όχι μόνο στις μουσουλμανικές κοινότητες αλλά κυρίως στον ευρωπαϊκό και διεθνή χώρο.

Παράρτημα

Εικόνα 1. Το σύμβολο της οργάνωσης της Μουσουλμανικής Αδελφότητας

Πηγή:

https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fen.wikipedia.org%2Fwiki%2FMuslim_Brotherhood&psig=AOvVaw1fdVHeP2yWOuRr8Vd9odk5&ust=1603533517077000&source=images&cd=vfe&ved=0CAIQjRxqFwoTCLDgtvy5yuwCFQA AAAAdAAAAABAb

Εικόνα 2. Hassan Al Banna, ο ιδρυτής της Μ. Αδελφότητας

Πηγή:

https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fen.wikipedia.org%2Fwiki%2FHassan_al-Banna&psig=AOvVaw0cZLxtys7zKyZoE-g3iKH_&ust=1613163562947000&source=images&cd=vfe&ved=0CAIQjRxqFwoTCNigwvnc4u4CFQAAAAAdAAAAABAE

Εικόνα 3. Το σύμβολο του κόμματος Ελευθερίας και Δικαιοσύνης των Αδελφών Μουσουλμάνων

Πηγή:

<https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fwww.jadaliyya.com%2FDetails%2F24642&psig=AOvVaw3Jl2RUANlxTpL76Zc8MxnF&ust=1603537109445000&source=images&cd=vfe&ved=0CA0QjhxdFwoTCIC0vK3HyuwCFQAAAAAdAAAAABAD>

Εικόνα 4. Πανηγυρισμός Αιγυπτίων για την νίκη του Mohammed Morsi στις προεδρικές εκλογές του 2012

Πηγή:

<https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fwww.aljazeera.com%2Ffeatures%2F2017%2F6%2F18%2Fwhat-is-the-muslim-brotherhood&psig=AOvVaw371HP1jRaUqoZTys7H9gJk&ust=1603539077667000&source=images&cd=vfe&ved=0CA0QjhxqFwoTCPCioODOyuwCFQAAAAAdAAAAABAD>

Εικόνα 5. Η πλατεία Tahrir στο Κάιρο κατακλυσμένη από διαδηλωτές που υψώνουν την σημαία του Αιγυπτιακού έθνους.

Πηγή:

<https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fwww.cnn.com%2F2011%2F11%2F18%2Fworld%2Fafrica%2Fegypt-protests%2Findex.html&psig=AOvVaw3B-MhclR9rzcGnhfxmWTc-&ust=1613742455812000&source=images&cd=vfe&ved=0CA0QjhxqFwoTCID39aLJ8-4CFQAAAAAdAAAAABAD>

Εικόνα 6. Διαδήλωση νέων Αιγυπτίων εναντίον της κυβέρνησης Hosni Mubarak.

Πηγή:

https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fwww.gettyimages.com%2Fphotos%2Fsupporters-of-the-anti-mubarak-demonstrators-in-egypt-march-to-egyptian-mission&psig=AOvVaw3vGwV9ZmbIFz-0vdlBvgVj&ust=1603538100330000&source=images&cd=vfe&ved=0CA0QjhxqFw_oTCLiytorLyuwCFQAAAAAdAAAAABAD

Εικόνα 7. Διαδήλωση νέων Αιγυπτίων εναντίον της κυβέρνησης Hosni Mubarak

Πηγή:

https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fwww.emirates247.com%2Fanti-mubarak-protests-around-the-world-2011-01-30-1.348862&psig=AOvVaw1OjV kroZlpF4hPvOzARjWv&ust=1603540188562000&source=images&cd=vfe&ved=0CA0Qjh xqFwoTCLDo_PrSyuwCFQAAAAAdAAAAABAD

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Βατικιώτης Π. Γ., *Ισλάμ και Κράτος*, Επιμέλεια: Δ. Αντωνίου, Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής, Εκδόσεις Παπαζήση Αθήνα 2002

Κουργιώτης Πάνος Δ., *Η Πρώτη Νιότη του Ισλαμισμού. Ανακαλύπτοντας την Μουσουλμανική Αδελφότητα και τον κόσμο της (1928-1948)*, Εκδόσεις Ζήτηρος, Αθήνα 2016

Dekmejian Hrair D., *Επαναστατημένο Ισλάμ. Ο φονταμενταλισμός στον αραβικό κόσμο*, Επιμέλεια-Πρόλογος: Κ. Κλεομένης, Σ. Κουτσούκης, Μετάφραση: Αθηνά Μπαλοπούλου, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2007

Haynes Jeffrey, *Θρησκεία και Πολιτική. Μία σύγχρονη επιτομή*, Επιστημονική Επιμέλεια: Χαρά Καραγιαννοπούλου, Μετάφραση: Λουκρητία Μακροπούλου, Σειρά: Διεθνείς Σχέσεις, Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2018

Heywood Andrew, *Διεθνείς Σχέσεις και Πολιτική στην Παγκόσμια Εποχή*, Μετάφραση-Επιμέλεια: Χρήστος Φραγκονικολόπουλος, Φίλιππος Ανδρέου, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2013

Μάξης Ι. Θ., *Γεωγραφία του Ισλαμιστικού κινήματος στη Μέση Ανατολή*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2002

Μακρής Γεράσιμος, *Ισλάμ: Πεποιθήσεις, Πρακτικές και Τάσεις*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2012

Παπαγεωργίου Φώτης & Σαμούρης Αντώνης, *Ισλαμισμός και Ισλαμοφοβία. Πέρα από την προκατάληψη*, Πρόλογος: Γιάννης Ρουμπάτης, Εκδόσεις Ταξιδευτής, Αθήνα 2012

Πάτελος Κωνσταντίνος Γ., *Το Σύγχρονο Ισλάμ. Η συνάντηση με τη Δύση. Μία ιστορική και πολιτική προσέγγιση*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2006

Σεφεριάδης Σεραφείμ Ι., «Συγκρουσιακή Πολιτική, Συλλογική Δράση, Κοινωνικά Κινήματα: Μία Αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τεύχος 27 (2006) σελίδες 7-42

Ξενόγλωσση

Al Awadi Hesham, *In Pursuit of Legitimacy. The Muslim Brothers and Mubarak 1995-2000*, Tauris Academic Studies, London 2004

Albrecht Holger, *Raging against the machine. Political Opposition under Authoritarianism in Egypt*, Syracuse University Press, New York 2013

Arafat Alaa Al Din, *The Mubarak Leadership and the Future of Democracy in Egypt*, Palgrave Macmillan, New York 2009

Ayoob Mohammed, *The Many Faces of Political Islam*, The University of Michigan Press, Michigan 2008

Ayoob Mohammed, «The Future of Political Islam. The importance of external variables», *Royal Institute of International Affairs*, Vol. 81, No 5, Oxford University Press, London 2005, σελίδες 951-961

Bayat Asef, «Islamism and Social Movement Theory», *Third World Quaterly*, Vol 26, No 6 (2005) σελίδες 891-908

Brown Nathan J., *When Victory is not an Option. Islamist movements in Arab politics*, Cornell University Press, New York 2012

Calvert John, *Sayyid Qutb and the Origins of Radical Islamism*, Hurst and Company Publications, London 2010

Dalacoura Katerina, *Islam, Liberalism and Human Rights*, I. B. Tauris, London 2007

Esposito John L., *Islam: The Straight Path*, Oxford University Press, New York 2011

Esposito John L., *The Islamic Threat: Myth or Reality?*, Oxford University Press, New York 1992

Fuller Graham E., *The Future of Political Islam*, Palgrave Macmillan, New York 2004

Grinin Leonid, Korotayev Andrey, Tausch Arno, *Islamism, Arab Spring and the Future of Democracy. World System and World Values Perspectives*, Springer International Publishing, Switzerland 2019

Heywood Andrew, *Key Concepts in Politics and International Relations*, Palgrave Publishing, London 2015

Huntington Samuel P., *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order*, Simon and Schuster Paperbacks, New York 2003

Ketchley Neil, *Egypt in a Time of Revolution. Contentious Politics and the Arab Spring*, Cambridge University Press, London, 2017

Knudsen Are, *Political Islam in the Middle East*, Chr. Michelsen Institute Reports, Norway 2003

Munson Ziad, «Islamic Mobilization. Social Movement Theory and the Egyptian Muslim Brotherhood», *The Sociological Quarterly*, Vol. 42, No 4 (2001), σελίδες 487-510

Mellor Noha, *Voice of the Muslim Brotherhood. Dawa, Discourse and Political Communication*, Routledge Taylor and Francis Group, London 2008

Milton-Edwards Beverley, *The Muslim Brotherhood, the Arab Spring and its Future Face*, Routledge Taylor and Francis Group, London, 2016

Osman Tarek, *Egypt on the Brink. From the Rise of Nasser to the Fall of Mubarak*, Yale University Press, 2011

Ottaway Marina and Hamzawy Amr, «Islamists in Politics: The Dynamics Of Participation», *Carnegie Endowment for International Peace*, No 98 (2008)

Ranko Annette, *The Muslim Brotherhood and it's quest for hegemony in Egypt. State-Discourse and Islamist Counter-Discourse*, University of Hamburg, Germany 2012

Rosefsky Wickham Carrie, *Mobilizing Islam. Religion, Activism and Political Change in Egypt*, Columbia University Press, New York 2002

Rosefsky Wickham Carrie, *The Muslim Brotherhood. Evolution of an Islamist Movement*, Princeton University Press, New Jersey 2013

Roy Olivier, *The Failure of Political Islam*, I.B. Tauris Publishing, London 1994

Rubin Barry, *Guide to Islamist movements*, M.E. Sharpe, New York 2010

Rutherford Bruce K., *Egypt after Mubarak. Liberalism, Islam and Democracy in the Arab World*, Princeton University Press, New Jersey 2008

Tarrow Sidney, «Contentious Politics» στο Della Porta Donatella, Diani Mario (επιμ.), *The Oxford Handbook of Social Movements*, Oxford University Press, New York 2016, σελίδες 86-107

Tarrow Sidney, *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge University Press, New York 1998

Tarrow Sidney, *Power in Movement, Social Movements and Contentious Politics*, Updated and Revised Third Edition, Cambridge University Press, New York 2011

Teik Khoo Boo, Hadiz Vedi, Nakanishi Yoshihiro, *Between Dissent and Power. The transformation of Islamic politics in the Middle East and Asia*, Palgrave Macmillan, London, 2014

Shorbagy Manar, «Understanding Kefaya: The New Politics in Egypt», *Arab Studies Quarterly*, Vol 29, No 1 (2007) σελίδες 39-60

Wiktorowicz Quintan, *Islamic Activism. A Social Movement Theory Approach*, Indiana University Press, Indiana 2004

Πηγές από το διαδίκτυο

«Egypt lifts unpopular emergency law» (2012), *CNN*, (τ.π. 20/10/2020)
<http://www.cnn.com/2012/05/31/world/africa/egypt-emergency-law/index.html>

«Egypt referendum strongly backs constitutional changes» (2011), *BBC News*, (τ.π. 13/10/2020)
<https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiMk-rylbHsAhWGxqQKHW-uCmwQFjAAegQIBxAC&url=https%3A%2F%2Fwww.bbc.co.uk%2Fnews%2Fworld-middle-east-12801125&usg=AOvVaw0udStLnQJBcvm2BgD7cx5A>

Εικόνα 1.

https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fen.wikipedia.org%2Fwiki%2FMuslim_Brotherhood&psig=AOvVaw1fdVHeP2yWOuRr8Vd9odk5&ust=1603533517077000&source=images&cd=vfe&ved=0CAIQjRxqFwoTCLDgtvy5yuwCFQA AAAAdAAAAABAb

Εικόνα 2.

https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fen.wikipedia.org%2Fwiki%2FHassan_al-Banna&psig=AOvVaw0cZLxtys7zKyZoE-g3iKH_&ust=1613163562947000&source=images&cd=vfe&ved=0CAIQjRxqFwoTCNigwvnc4u4CFQAAAAAdAAAAABAE

Εικόνα 3.

<https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fwww.jadaliyya.com%2FDetails%2F24642&psig=AOvVaw3Jl2RUANlxTpL76Zc8MxnF&ust=1603537109445000&source=images&cd=vfe&ved=0CA0QjhxqFwoTCIC0vK3HyuwCFQAAAAAdAAAAABAD>

Εικόνα 4.

<https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fwww.aljazeera.com%2Ffeatures%2F2017%2F6%2F18%2Fwhat-is-the-muslim-brotherhood&psig=AOvVaw371HP1jRaUqoZTys7H9gJk&ust=1603539077667000&source=images&cd=vfe&ved=0CA0QjhxqFwoTCPCioODOyuwCFQAAAAAdAAAAABAD>

Εικόνα 5.

<https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fwww.cnn.com%2F2011%2F11%2F18%2Fworld%2Fafrica%2FEgypt-protests%2Findex.html&psig=AOvVaw3B-MhclR9rzcGnhfxmWTc-&ust=1613742455812000&source=images&cd=vfe&ved=0CA0QjhxqFwoTCID39aLJ8-4CFQAAAAAdAAAAABAD>

Εικόνα 6.

<https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fwww.gettyimages.com%2Fphotos%2Fsupporters-of-the-anti-mubarak-demonstrators-in-egypt-march-to-egyptian-mission&psig=AOvVaw3vGwV9ZmblFz-0vdlBvgVj&ust=1603538100330000&source=images&cd=vfe&ved=0CA0QjhxqFwoTCLiYtorLyuwCFQAAAAAdAAAAABAD>

Εικόνα 7.

https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fwww.emirates247.com%2Fanti-mubarak-protests-around-the-world-2011-01-30-1.348862&psig=AOvVaw1OjVkroZlpF4hPvOzARjWv&ust=1603540188562000&source=images&cd=vfe&ved=0CA0QjhxqFwoTCLDo_PrSyuwCFQAAAAAdAAAAABAD

